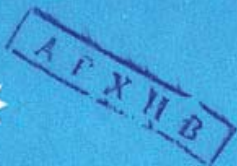


Бахтијар Нацаффов



**АЗЕРБАЙДЖАН
Демократик
Республикасы**

АРХИВ

АЗƏРБАЈЧАН " БИЛИК " МААРИФЧИЛИК
ЧƏМИЛЈƏТИ

Б.И.НƏЧƏФОВ
тарих елмлəri намизəди

**АЗƏРБАЈЧАН
ДЕМОКРАТИК
РЕСПУБЛИКАСЫ**

(дахили вə харичи сијасəти)

М. Ф. Ахундов аджме
Азəрб Республика
КИТАБХАНАСИ

Б А К Ы - 1 9 9 2

К И Р И Ш

Елми редактору :
тарих елмлэри доктору, профессор

С.Н.ГАРАЈЕВ

Гыса, лakin шэрофли јол кечмиш Азэрбајчан Демократик Республикасы тарихимиздэ силимэз из буракмышдыр. Аз вахт эрзиндэ өзүнүн дэвлэт механизмини, га-нунверчилик, һакимијјэт вэ идарэтмэ органларыны, ор-дусуну јарадараг милли дэвлэт бајрагыны учалтмыш-дыр. АДР-ин дахили вэ харичи сијасэтиндэн бэһс едэн бу китабча тарихимиздэ шанлы сөһифэлэр јазмыш Азэрбајчан Республикасынын фэалијјэти илэ мараг-ланан кениш охучу күтлэси үчүн нозордэ тутул-мушдур. Ејни заманда ондан али мөктэб тэлэбэлэри дэ бир дэрс вэсаити кими фаддалана билэрлэр.

© Азэрбајчан "БИЛИК" Маарифчилик
Чэмијјэти, 1992-чи ил.

1917-чи илин феврал буржуа-демократик ингилабы харизмин 300 илик һөкманлығына сон гојду. Бу һадисэ Русија эразисиндэ јашајан халгларын азадлыг һэрэкатларыны даһа да күчлэндирди. Загафгазијада вэ о чүмлэдэн Азэрбајчанда да милли - демократик һэрэкат вүс'эт алды. Бу просесдэ милли буржуазија, халг зијалылары фэал иштирак едирдилэр. Октябр чеврилишинин гэлэбэсиндэн сонра Полшанын, Финландијанын, Украинанын, Прибалтиканын истиглалијјэтинин танынмасы бэрэдэ гэбул едилмиш гэрарлар дикэр учгарларда милли демократик һэрэбаты хејли күчлэндирди, еләчэ дэ милли дэвлэт гуручулуғунун демократик јолла һэлл едилмэси чари дөврүн актуал мәсэлэсинэ чеврилди. 1917-чи илин сону 1918-чи илин әввэллэриндэ бүтүн өлкэдэ пролетариатын һэрэбаты илэ јанашы демократик милли дэвлэт гуручулуғу һэрэбаты да кениш јайылмагда иди. Милли демократик һэрэкатда милли зүлүмдэн азад олмаг, сөз, дил, дин азадлығыны елдэ етмэк, өз милли дэвлэт гурулушуну јаратмаг әсас тә'хирасалынмаз мәсэлэлэр иди.

1917-чи ил нојабрын 22-дэ Совет һөкүмәти "Русија вэ Шэргин бүтүн мүсәлманларына мүрачиәт " е'лан етмишди. Орада дејилерди ки, мүсәлманларын дини адәт - ән'әнэләри, милли вэ мәдәни тә'сисатлары сәрбәст вэ тохунулмаздыр, онлар милли һәјәтларыны азад вэ манеәсиз гура биләрләр. Азэрбајчан халгынын милли мәнлик шуурунун артыдыгы кечмиш милли-мүстәмләкәчилик әсарәтинин бүтүн тәзәһүрләринә сон гојмаға чалышдыгы бир шәраитдә суверен Азэрбајчан Республикасы е'лан етмэк тәләб олунурду. Азэрбајчан Республикасынын е'лан олумасы ча-

ризмин милли мүстәмләкәчилик әсарәтиндән чана дојмуш вә өз милли дәвләтини јаратмағ арзусунда олан јерли әһалинин зәһмәткеш күтләләринин истәјинә ујғун иди.

Азәрбајҗан Демократик Республикасы ики илдән дә аз мүддәт јашаса да Азәрбајҗан Дәвләт гурулушунун бәрпа олунамасы, Азәрбајҗан истиглалитјәтинин дирчәлдилмәси, халғымызын милли мәнлик шүүрунун ојанмасы үчүн аз иш көрмәмишдир. Бүтүн бунлар нәзәрә алынарағ Азәрбајҗан халғынын милли мәнлик шүүрунун инкишафы үчүн бөјүк әһәмијјәтини, тарихимизин бу сәһифәләринә елми вә ичтимаи марағы нәзәрә аларағ Азәрбајҗан Республикасынын президенти 28 Мәј күнү Азәрбајҗан Дәвләт гурулушунун дирчәлиш күнү е'лан етмәк барәдә фәрман вермишдир.

Азәрбајҗан Демократик Республикасы мөвзусунун объектив арашдырылмасы саһәсиндә Азәрбајҗан мұһачир әдәбијјәти вә харичи азәрбајҗаншүнаслығы нүмүнәләри нәзәрә алынмәзса бу саһәдә һеч бир иш көрүлмәмишдир.

Азәрбајҗан Демократик Республикасынын јаранмасы, онун мүрәккәб вә зиддијјәтли инкишаф јолу, сүгутунун сәбәбләри елми тәдғигатчылар тәрәфиндән дәриндән вә һәртәрәfli өјрәнилмәмиш, бир чох һәлларда сахталашдырылмыш вә һәтта тәһриф едилмишдир. Инди демократија вә ашкарлығы шәрәитиндә ләзими архив материалларынын өјрәнилмәсинә имкән јарандығы бир вахтда Азәрбајҗанда милли дәвләт гуручулуғу мәсәләләри һәртәрәfli тәдғиг едилеиш ишығландырылмалыдыр.

Сон доврләрдә бу саһәдә бир сыры аддым атылмышдыр. Нәшр олунан гәзет вә журналларда Демократик Республиканын јаранмасы, онун даһили вә харичи сijasәти, һәмчинин һөкүмәтин үзвләри һағгында мә'луматлар верилеиш. Бу саһәдә Мөвсүм Әлијевин демократик республика һөкүмәти үзвләри һағгында серија мәғаләләри, һәмчинин тарих елмләри намизәди Нәсиб Нәсибзадәнин 1990-чы илдә чапдан чыхмыш "Азәрбајҗан Демократик Республикасы"

(мәғаләләр вә сәнәдләр) адлы әсәрини хусусиилә гејд етмәк ләзымдыр.

Ајдын Балајевин "Азәрбајҗан милли - 'демократик һәрәкәти 1917- 1920-чи илләр" адлы әсәриндә феврал буржуа - демократик һәрәкәтиндән сонра Азәрбајҗанда милли - демократик һәрәкәт, Азәрбајҗанда дәвләт гурулушунун республика формасынын јаранмасынын ичтимаи-сijasи шәраити, бу республиканын фәалијјәти ишығландырылмышдыр.

Дүздүр, Азәрбајҗан Демократик Республикасы һағгындакы јазылара сон вахтлар нисбәтән јер верилмишдир. Лакин бу јенә дә азлығ тәшкил едир. Чүнкү Јахын вә Орта Шәргдә илк демократик дәвләтләрдән биринин, јә'ни Азәрбајҗан Демократик Республикасынын бүтүн фәалијјәтини мүфәссәл, дүзкүн тәһлил етмәк тарихчиләрин гаршысында дуран мүғүм вәзифәләрдәндәр.

Мүәллиф бу иш үзәриндә ишләјән заман көстәрилән китаб вә мәғаләләрдән истифадә етмиш вә һәмин мүәллифләрә өз миннәтдарлығыны билдиреиш.

АЗƏРБАЈЧАН ДЕМОКРАТИК РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЈАРАՒМАСЫ ВƏ ДАХИЛИ СИЈАСƏТИ.

Феврал ингилабындан сонра Хусуси Загафгазија Комитəsi (март-нојабр 1917) жаранды. Октябр чеврилишиндэн сонра бу Комитə өз фəалијјəтини дајандырды, ону Загафгазија Комиссарлығы (11 нојабр 1917-22 апрел 1918) əвəз етди.

1918-чи илин əввəллəриндə Азəрбајчандə милли мустəгил дəвлəт гурулушу јаратмаг хəрəkəты кениш вус'əт алмышды вə ону хəјатə кечирмək үчүн башлыча демократик гүвəлэр, партијалар вə группалар кениш фəалијјəт кəстəрирдилэр. Азəрбајчан Демократик Республикасынын јарадылмасы ондан əввəl јаранан Загафгазија мигјаслы демократик дəвлəт гуручулугу илə чох бағлы иди.

1918-чи илин февралында Загафгазијанын јерли ичтимаи тəшкилатлары, партијалары вə сијаси группалары вə милли-демократик гүвəлəрин сəји илə Загафгазија сəјми јарадылды. Бурада меншевиклэр, социалист федералистлəри, миллəтчи демократлар, мусаватчылар, дашнаклар, мусəlман социалистлəри, иттиһадчылар, меншевик һуммəтчилэр, рус кадет вə есерлəри бирлəшмишдилэр. Анчаг сəјмин рəһбərлији күрчү меншевиклəринин əлиндə иди. Онлар сепаратизм вə милли мустəгиллик сијасəтини јүрүдүрдүлэр.

Азəрбајчана мухтарияјат, мустəгиллик верилмəsi тəлəбини ирəли сүрэн партија Мусават партијасы олду. Болшевиклэр Мусават партијасынын бу програм вə тəлəбинə гаршы һеч бир конкрет алтернатив програм вə шүар ирəли сүрə билмədилэр. Кəнч Мусават партијасы милли-азадлыг, мустəгиллик һағгында халгын истəк вə мəнафејини ифадə етмəклə кет-кедə

нүфузуну артырды. 1917-чи илин нојабрында Мүəссислэр мəчлисинə кечирилэн сечкилəрдə мусаватчылар Бақыда верилэн сəслəрин саяна көрə икинчи јери (21,7 мин), болшевиклэр исə биринчи јери (22,2 мин) тутмушдулар.

Азəрбајчанын бүтүн башга əразисиндə исə Мусават партијасы əн чох сəс алмышды. 1917-чи илин декабрында кечирилэн сечкилəрин нəтичəлəринə көрп Бақы Советиндə мусаватчылар 18, есерлэр 85, болшевиклэр 48, дашнаклар 36, меншевиклэр 13 депутатла тəмсил олунмушдулар.

Мусават партијасы милли мəsələдə болшевик тəшкилатында даһа чевик, даһа фəал хəрəkəт едə билди, даһа чох сијаси тəшəббүскарлыг кəстəррди. Бу партија биринчи нөвбədə милли Азəрбајчан дəвлəти јаратмаг концепсијасы ирəли сүрмəклə өз социал базасыны азəрбајчанлы фəһлə вə кəндилəрин һесабына кенишлэндирди. Азəрбајчан зијалыларынын бəјүк əксəријјəтини өз тəрəфинə чəкə билди.

Азəрбајчандə јени һакимият уғрунда мубаризə октябр чеврилишиндэн сонра ики истигамəтдə кедирди. Болшевик мөвгедə олан Советлэр бүтүн өлкэдə Советлэр һакимияјатини е'лан етмək вə Азəрбајчаны Совет Русиясынын ажрылмаз һиссəsi кими сахламаг истəјирдилэр. Бу хəттин башында Бақы Совети дурурду, Бақы Совети вə Бақы Халг Комиссарлары Совети милли сијасəти дүзкүн хəјатə кечирмəкдə гејри-мүтəшəккиллијə вə сəһвлэрə јол верирдилэр. Онлар бир тəрəфдэн мустəгил Азəрбајчан Совет Республикасы јаратмагдан əл чəкдилэр, дикəр тəрəфдэн исə үмумияјəтлə милли мəsələнин һəlлиндə ардычылыг кəстəрмədилэр. Јени сијаси шəраитдə, тарихи дөнүш дəврүндə чох шеј Азəрбајчан халгынын милли азадлыг хəрəkəтына һансы сијаси гүвəлəрин рəһбərлик едəчөјиндэн вə истигамəт верəчөјиндэн асылы иди.

Көзлэмək оларды ки, тачрубəли Бақы болшевик тəшкилаты милли мəsələјə даир сијасəтинин јени шəраитə вə јерли хусусияјəтлэрə ујғун шəкилдə јени-

дән гурачаг, сийәси төшәббүсү әлә алачагдыр. Лакин Бақы болшевик төшкилатынын лидерләри милли мәсәләдә заманын нәбзини тута билмәдиләр, ичтимаи инкишафын төләбатыны вә Азәрбајчан халгынын төбии истәк вә чәһдләрини дүмәдылар. Онлар милли мәсәлә сәһәсиндә халгын һәјәти мәнәфејинә чаваб верән реал вә сәфәрбәрәдичи конкрет програм вә шүарлары һазырлајыб ирәли сүрмәји бачармадылар. Һәтта РСФСР халг милли ишләр комиссары И. В. Сталинин 1918-чи ил апрелин 1-дә С. Шаумјана вә А. Чапаридзејә јаздығы "Әкәр мүсәлманлар мухтаријат төләб едирләрсә, мәркәздә вә јерләрдә Совет һакимијәтини сөзсүз танымаг шәрти илә онлара мухтаријат вермәк ләзимдыр " сөзләриндән сонра да Бақы болшевикләринин лидерләри милли мәсәләдә өзләринин сийәсәтиндә нәинки дөнүш, гисмән дә олса дәјишиклик етмәдиләр. Бунунла да онлар Азәрбајчанда милли демократик мүстәгиллик әһвал - руһијәсиндә өз нүфузларыны итирдиләр. Бу да онлары мүстәмләкә әсарәтиндән азад олмагда өз сийәси, милли, стратежи вә тактике мөвгеләринин итирилмәсинә кәтириб чыхарды. Бақы Коммунасы рәһбәрлијинин, хүсусилә С. Шаумјанын Азәрбајчан халгынын милли дөвләт јаратмаг арзусуну милли буржуазиянын арзусу илә гарышыг салмасы бу ишә нормал, бикәнә мүнәсибәти Бақы Коммунасына чох баһа баша кәлди. Мүсаваат партијасы болшевик төшкилатынын милли мәсәлә үзрә сийәсәтиндәки сәһвләрдән вә гејри - мүәјјәнликдән мәнәрәтлә истифада едәрәк милли-азадлыг бајрағыны өз әлине алды, милли дөвләт јаратмаг уғрунда һәрәкәтын төшәббүсчүсүнә, байрагдарына, сийәси лидеринә вә төшкилатчысына чеврилди.

1918-чи илин март һадисәләри илә әләгәдар Загафгазија сејминин мүсәлман фраксиясы 1918-чи илин апрелин 3-дә истәфа вердијини билдирди, азәрбајчанлы назирләр исә һөкүмәтин төркибиндән чыхмалары барәдә әризә вердиләр. Чүнкү күрчү фраксиясынын Бақы һадисәләринә лагејд мүнәсибә-

ти, ермәни дашнаксутун партијасынын төһрикчи һәрәкәтләри мүсәлманларын өз фраксияларына олан етибарыны кетдикчә зәифләдирди. Күрчү вә ермәни фраксияларынын бу чүр рәфтары сејмин мүсәлман фраксияларынын бирчә ичласында мүзакирә олунду.

Апрелин 9-да Азәрбајчан фраксиясынын төзиги алтында Загафгазија һөкүмәти истәфа верди. Истәфанын башлыча сәбәби Бақыда март һадисәләри иди, чүнки Азәрбајчан фраксиясы төхирә салынмадан Бақы һадисәләринә, јәни азәрбајчанлыларын гырылмасына һәрби јолла мүдахилә олунмасыны төләб етди. Мәлумдур ки, бу һадисәләр заманы Бақы Совети ермәни милли һәрби бирләшмәләри илә әлбир олараг 10 миндән артыг азәрбајчанлы гырмышды.

Азәрбајчанын Тифлисин көмәјинә үмид етмәјән әһалиси Бақы мүсәлманларына көмәк үчүн силәһли дәстәләр һазырламаға башлады. Бу һәрәкәт Јелизаветпол губернијасында хүсусилә күчлү шәкил алмышды.

Апрелин 15-дә Јелизаветпола кетмиш Фәтәли хан Хојски, М.Г. Чәфәров вә Х.Х. Хасмәммәдов ордан Загафгазија сејминә хәбәр вердиләр ки, јерли мүсәлманлар ичәрисиндә Бақы болшевикләринә гаршы чәзә тәдбирләри көрмәјән Загафгазија сејми әлејһинә төблиғат апарылып.

1918-чи ил апрелин 17-дә назирләр кабинетинин Азәрбајчандакы вәзијәти мүзакирә едән тәчили ичласы кечирилди. Бу ичласда Ф.Хојски билдирди ки, Јелизаветпол губернијасынын һәр јериндә Бақы һадисәләри мүзакирә олунур вә бүтүн гәтнамәләрдә түрк гошунларынын Бақыја бурахылмасыны нәзәрдә тутан бәндләр вар. Әкәр һөкүмәт Бақы мәсәләсини ләғв етмәјә наил олмәзсә, онда бу төләби Јелизаветпол мүсәлманларындан ешитмәк ләзим кәләчәкдир. Вә елә бир ан кәлиб чыха биләр ки, халг күтләләри өзү һәрәкәт етмәјә башлајараг фәчиәли вәзијәт јарадар, чүнки Бақы мәсәләси республиканын өлүмдирим мәсәләсидир. Бу ичласда һөкүмәт 400 сүнкүдән ибарәт олан дәстәнин Бақыја көндәрилмәси барәдә

гәрар чыхарды. һәмнин ичласда Загафгазија сејми адыннан С.Шаумјанла данышыглар апармаг үчүн сејм сәдринин муавини С.О.Тигранјанын вә мүсәлман социалист блокундан олан сејм үзвү Н.Б. һејдәровун Бақыја е'зам едилмәси һагғында гәрар гәбул олунду. Апрельин 20-дә онлар Бақыја јола дүшдүләр. Шәһәрә чатан кими С.Шаумјан Н.Б.һејдәрову һәбс етдирир.Тигранјан исә сағ - саламат Тифлисә гајыдыр. Буна чаваб олараг Чамо һачынски сејмдә өз е'тиразыны билдирир вә Н.Б. һејдәровун азад олунмасы үчүн тәдбирләр көрүлмәсини тәләб едир.

Өз депутатлары васитәсилә Бақы Совети илә әләгә мәлик олан дашнаксүтјун партијасы Бақынын әзәрбајчанлы әһалисинә көмәк көтәрилмәси барәдә гәрар гәбул едилмәсинә мане олду. Бунунла әләгәдар, Загафгазија сејминин мүсәлман фраксијасы Бақы һадисәләри вә јаранмыш шәраитлә бағлы биркә бәјанатла чыхыш едәрәк, Бақы коммунасынын тәдбирләринә гаршы мубаризә апаран Әзәрбајчан халгына көмәк мәгсәдилә түрк гошунларынын Әзәрбајчана бурахылмасыны тәләб етди.

Бақы болшевикләринин рәһбәрлик етдији совет дашнак гүввәләри һүчума кечәрәк Салјан, Губа, Күрдәмир кими гәза шәһәрләриндә әзәрбајчанлы әһалијә гаршы гырғын төрәтдиләр. Әзәрбајчан халгынын ән елементар инсани һүгүгларыны тә'мин едә билмәдијини, јахуд буну истәмәдијини көстәрирди. Загафгазијада федератив дәвләт јаратмағын перспективсизлији көз габағында иди. Түрkiјә чәһһәсиндәки һәрби әмәлијатлар сејмин дағылма просесини даһа да сүр'әтләндирди.

1918-чи ил мајын 26-да күрчү депутатлары сејмин тәркибиндән чыхараг мүстәгил Күрчүстан Республикасы јаратдыгларыны е'лан етдиләр. Ики күндән сонра мајын 28-дә 4 партијаны тәмсил едән 44 нефәрлик әзәрбајчанлы депутатлар Милли Шурада бирләшәрәк јени дәвләтин - Әзәрбајчан Демократик Республикасынын тарих сәһнәсинә кәлдијини билдирән мәшһур Истиггал Бәјаннамәси илә чыхыш етдиләр.

Беләликлә, 1918-чи ил мајын 28-дә ахшам саат сәккизә он дәгигә ишламиш Әзәрбајчан Милли Шурасы тәрәфиндән Әзәрбајчанын истиггалијјәти е'лан олунмушдур. Бундан сонра Әзәрбајчан Милли Шурасынын үзвләри һ.Ағајев тәриндән охунан Истиггал Бәјаннамәсиндә дејилирди: "Бөјүк Русија ингилабынын кедишиндә Русијада рус гошунларынын Загафгазијаны тәрк етмәсинә кәтириб чыхаран вә дәвләт организминин ајры-ајры һиссәләрини дағыдан сијаси гурулуш мејдана кәлди. Өз күчләри һесабына Загафгазија халглары Загафгазија Демократик Федератив Республикасы јаратдылар. Фәғәт,сијаси һадисәләрин сонрақы кедишатында күрчү халгы Загафгазија Федератив Республикасынын тәркибиндән чыхыб мүстәгил Күрчүстан Демократик Республикасы јаратмаг гәрарына кәлди.Русија вә Османлы империясы арасында јаранан муһарибәнин дајандырылмасы илә әләгәдар олараг Әзәрбајчанын индики сијаси вәзијјәти, һәмчинин өлкәдә јаранмыш һәдсиз анархија Загафгазијанын чәнуб вә шәрғ гисмини тәшкил едән Әзәрбајчана Әзәрбајчан халгларыны дүшдүкләри даһили вә харичи вәзијјәтдән чыхармаг наминә өз дәвләтини јаратмағы һөкм едир". Буна әсасән халг сәсвермәси јолу илә сечилән Әзәрбајчан Мүсәлман Милли Шурасы бу күндән бүтүн халга бәјан едир:

1. Бу күндән е'тибәрән Әзәрбајчан халглары сүверен һүгүгларла мәликдирләр.Шәрғи вә чәнуби Загафгазијадан ибарәт олан Әзәрбајчан там һүгүглу мүстәгил дәвләтдир.

2. Мүстәгил Әзәрбајчанын сијаси гурулуш формасы Демократик республикадыр.

3. Әзәрбајчан Демократик Республикасы бүтүн милләтләр, хусусилә гоншу халглар вә дәвләтләрлә мөһрибан гоншулуг мүнәсибәтләри јаратмаға чалышыр.

4. Әзәрбајчан Демократик Республикасы өз сәрһәдләри даһилиндә миллијјәтиндән, дининдән, социал вәзијјәти вә хинсиндән асылы олмајараг, бүтүн вәтәндашлары вәтәндашлыг вә сијаси һүгүгларла

тәмин едир.

5. Азәрбајчан Демократик Республикасы өз әра-зиси дахилиндә јашајан бүтүн милләтләрә азад ин-кишафы үчүн кениш имкәнлар верир.

6. Мүәссиләр мәчлиси чағырылана гәдәр бүтүн Азәрбајчанын идарәси башында халг сечкиләри илә сечилмиш Милли Шура вә Милли Мәчлис гәршысын-да мәсулијәт дашыјан мүвәггәти һөкүмәт дурур.

Истиггал Бәјәннамәсинин е'лан олунмасында Азәрбајчан Милли Шурасынын ашағыдакы үзвләри иштирак етмишләр: һәсәнбәј Агајев, Мустафә Маһму-дов, Фәтәлихан Хојски, Хәлилбәј Хасмәммәдов, Нәсиб-бәј Јусифбәјли, Мир Һидајәт Сејидов, Нәриманбәј Нәриманбәјли, һејбәтгулу Мәммәдбәјли, Мейдибәј һа-чынски, Әлиәскәр бәј Маһмудбәјов, Асланбәј Гара-шов, Солтан Мәчид Гәнизадә, Әкбәраға Шејхүлисла-мов, Мейдибәј һачыбабабәјов, Мәммәд Јусиф Чәфә-ров, һәмидбәј Шахтаһтински, Фирудин бәј Көчәрли, Чамобәј һачынски, Шәфибәј Рүстәмбәјов, Хосровбәј Султанов, Чәфәр Ахундов, Мәммәд Мәһррәмов, Ча-вадбәј Мәликасланов, Мәммәд һәсән һачынски, һа-чы Молла Сәлим Ахундзадә.

Республиканын биринчи илдөнүмү мүнәсибәтилә Мәммәд Әмин Рәсулзадә јазырды: "Түрк мәншәли бүтүн башга дәвләтләр мејдана кәләркән хусусән ди-ни әсаса сөјкәнмишдирсә, Азәрбајчан Республикасы түрк милли-демократик дәвләтчилији зәмининдә мил-ли-мәдәни тә'јини мүгәддаратын мүасир өзүлүнә әсасланмышдыр. Бу нөгтеји-нәзәрдән республикамыз биринчи түрк дәвләтидир".

Истиггал Бәјәннамәси Азәрбајчан Милли Шурасы үзвләри тәрәфиндән гәбул едилдикдән сонра, тәкчә түркдилли халглар арасында дејил, бүтүн ислам әлә-миндә илк дәфә олараг республика үсул - идарәсинә гәдәм гојан Азәрбајчан халгынын илк мүстәгил һөкү-мәтини тәшкил етмәк битәрәф Фәтәли хан Хојскијә (1875-1920) тапшырылды. О, бир саатдан сонра Мү-вәггәти һөкүмәтин һеј'әтини Милли Шураја тагдим етди. Шуранын тәркиби ашағыдакы һеј'әтдә иди:

1. Назирләр Шурасынын сәдри вә дахили ишләр назирлиги - Ф. Хојски (битәрәф).
2. Һәрби назир - Х. Султанов (мүсават).
3. Харичи ишләр назирлиги - М. һ. һачынски (мүсават).
4. Малијә вә халг маарифи назирлиги - Н. Јусифбәјли (мүсават).
5. Әдлийә назирлиги - Х. Хасмәммәдов (мүсават).
6. Тичарәт вә сәнәјә назирлиги - М. Ј. Чәфәров (битәрәф, сонра мүсават).
7. Әкинчилик вә әмлак назирлиги - Ә. Шејхүлисламов (һүммәт).
8. Јоллар, почт вә телеграф назирлиги - Х. Мәликасланов (битәрәф).
9. Дәвләт мүфәттиши - М. һ. һачынски (социалист).

Истиггал Бәјәннамәси илә јени бир дәвләт-Азәрбајчан Демократик Республикасы дүнјанын сијәси хәритәсинә дүшдү. Беләликлә, XIX әсрин әввәллә-риндә Шимали Азәрбајчанда хырда феодал дәвләтлә-ри ханлыглар ләғв едилдикдән сонра тәгрибән 100 ил милли дәвләт гурумундан мөһрум олан Азәрбај-чан халгы бу милли дәвләт гурулушуну дирчәлтди. Илк дәфә Шимали Азәрбајчанда ваһид, мәркәзләш-миш вә мүстәгил милли дәвләт јарадылды, милли дәвләт бајрағы далғаланды вә Азәрбајчан халгы бир бајраг алтынды бирләшди.

Ваһид мүстәгил суверен Азәрбајчан дәвләти ја-радыларкән һәр шеји сыфырдан башламаг ләзим кәлди. Чүнки һеч бир һазыр дәвләт механизми, га-нунверичилик, һакимијәт вә идарәетмә органы, орду, ваһид дәвләт фәалијәти ән'әнәси вә тәчрүбәси јох иди.

1918-чи ил мајын 30-да дүнјанын әсас дәвләтлә-ринин харичи ишләр назирликләри Азәрбајчан Де-мократик Республикасынын јарадылмасы һаггында информәсија алдылар. Истамбул, Берлин, Вјана, Па-рис, Лондон, Рома, Вашингтон, Софија, Бухарест, Теһ-ран, Мадрид, һаага, Москва, Стокһолм, Кијев вә То-киоја көндәрилән радиотелеграмда кестәрилирди:

"Харичи ишләр назираһе, Күрчүстанын чыхмасы вә Федератив Загафгазија Республикасынын дағылмасы илә Азәрбајҗан Милли Шурасы 1918-чи илин мајын 28-дә Шәрғи вә Чәнуби Загафгазијадан ибарәт олан Азәрбајҗанын истиглалижәтини е'лан етмиш, Азәрбајҗан Республикасыны јаратмышдыр. Дејиләнләри нәзәр инизә чатдырарағ, зати-алиниздән бу барәдә һөкүмәтинизә хәбәр вермәниз ирича едирәм. Мәним һөкүмәтим мүвәғгәти оларағ Јелизаветпол шәһәриндә јерләшир. Имза: Хојски - Азәрбајҗан Республикасы Назирләр Шурасынын сәдри".

Азәрбајҗан Республикасынын мүвәғгәти пайтахтынын Кәнчә шәһәриндә јерләшмәси һағғында дүнјанын әсас сијаси мәркәзләринә рәсми бәјанәт кендәрдикдән сонра ијун ајынын 16-да Кәнчәјә кәчдү. Мүвәғгәти пайтахт е'лан едилмиш Кәнчә шәһәри башда кенерал Фәриғ Нуру паша (1884-1949) олмағла 7 минлик түрк гошун һиссәләринин нәзарәти алтында иди. Азәрбајҗан һөкүмәти адындан М.Ә. Рәсулзәдә, Ф. Хојски вә М.Һ.Һачынски Нуру паша вә түрк ордусунун сијаси мүшавири Әһмәдбәј Ағаоғлу илә көрүшмүшләр. Апарылан данышығларын нәтичәси Милли Шураја чатдырылдығдан сонра "һүмәт" (меншевик) вә "Мүсәлман сәсиалист блоку" нун үзләрәи Мүвәғгәти һөкүмәтдән чыхмышлар. Беләликлә, Ф.Хојскинин башчылығ етдији Мүвәғгәти һөкүмәт истә"фаја чыхмаға мәчбур олмушдыр.

1918 -чи ил ијунун 7-дә М.Ә.Рәсулзәдәнин сәдрлији алтында Азәрбајҗан Милли Шурасынын ичласы олмуш вә јени һөкүмәт кабинетини тәшкил етмәк Ф.Хојскијә тапшырылмышдыр. О, Азәрбајҗан Республикасынын икинчи һөкүмәт кабинетини тәшкил етмиши. Ијун ајынын 17-дән декабр ајынын 7-ә гәдәр фәалијјәт кәстәрән һөкүмәтин тәркиби белә иди:

1. Назирләр Шурасынын сәдри вә әдлийә назирі
Ф.Хојски (битәрәф)
2. Харичи ишләр назирі - М.Һ.Һачынски (мүсават).

3. Халғ маарифи вә дини е'тигад назирі -
Н.Јусифбәјли (мүсават).
4. Дахили ишләр назирі - Б.Чаваншир (битәрәф).
5. Әкинчилик назирі - Х.Султанов (мүсават).
6. Сәһијјә вә сәсиал тәминат назирі -
Х.Рәфибәјли (битәрәф).
7. Јоллар назирі - Х.Маликасланов (битәрәф).
8. Тичарәт вә сәнајә назирі - А.Ашуров (битәрәф).
9. Малијјә назирі - Ә.Әмирчанов (битәрәф).
10. Портфелсиз назир - М.Рәфијев (мүсават).
11. Портфелсиз назир - Ә.М.Топчубашов (битәрәф).
12. Портфелсиз назир - Х.Хасмәммәдов (мүсават).

1918-чи ил ијунун 17-дә Милли Шуранын мүвәғгәти бурахылмасы вә бүтүн ганунверичи вә ичрәедичи һакимијјәтин Мүвәғгәти һөкүмәтин әлиндә чәмләшмәси һағғында гәрар гәбул едилди.

Әзунун јени һөкүмәт програмы илә чыхыш едән Ф.Хојски билдирир ки, онун һөкүмәтинин әсас вәзифәси Азәрбајҗанын азадлығ вә истиглалижәти уғрунда мүбаризә олачағдыр. Азәрбајҗан Милли Шурасынын 17 ијун ичләсында онун бурахылмасы, бүтүн ганунверичи вә идарәедичи һакимијјәтин Азәрбајҗан Мүвәғгәти һөкүмәтинин әлиндә чәмләширилмәси һағғында ики мүһүм сәнәд гәбул олунур.

Гәбул олунан биринчи сәнәддә кәстәриллирди ки, Азәрбајҗан Милли Шурасы бүтүн һакимијјәти Ф.Хојскинин сәдрлији илә јарадылмыш һөкүмәтә верир вә она тапшырыр ки, өз һакимијјәтини ғыса мүддәтдә чағырылачағ Мүәссисләр мәчлисиндән башга һеч кимә вермәмәлидир. Икинчи сәнәддә Мүвәғгәти һөкүмәтин һүгү вә вәзифәләринин үмуми истигамәтләри кәстәриллирди. Мүвәғгәти һөкүмәт һәр васитә илә Азәрбајҗанын мүстәғиллијини горумалы, сијаси азадлығлар, торпағ вә башга ганунлары ләғв етмәк шәрти илә галан мәсәләләрин һәлиндә там ихтијар сәһиби иди. Мүвәғгәти һөкүмәт 6 ајдан кеч олмајарағ Мүәссисләр мәчлисинә сечкиләр кечириб, һакимијјәти она тәһвил вермәли иди.

1918-чи ил ијунун өвөллөрүндө Азербайжанда сийаси вәзирјәт мүрәккәб иди. Бақыда вә Бақы губернйасынын гәзаларында Бақы Халг Комиссарлары Советинин тәшкил етдији Совет һакимийјәти мөвчүд иди. Азербайжанын гәрбиндә Кәнчә шәһәри вә Кәнчә губернијасынын гәзалары Азербайжан Демократик Республикасы һөкүмәтинин сәрәнчамында иди. Бу ики һакимийјәт әслиндә бир-бири илә вәтөндаш мүһәрибәси апарырды.

Мүһәрибә апармаг, һабелә ермәни-дашнак төчә-вүзкарлығындан горунмаг үчүн һәрби көмәјә бөјүк еһтијачы олан Азербайжан һөкүмәти Түркийә илә итифаг бағламағы гәрәра алды.

Бақыда вә Бақы губернијасында Азербайжан Республикасынын һакимийјәтини гурмаг, мүвәггәти олараг Кәнчәдә јерләшдирилмиш һөкүмәти Бақыја көчүрмәк биринчи дәрәчәли вәзифә кими гаршыда дурурду. Бунсуз о заманкы шәрәйтдә Азербайжан республикасы нәинки бөјүк дөвләтләрин, һеч өз гоншуларынын да тәзјигинә дә таб кәтирә билмәзди. Бунсуз Азербайжанын әрази бүтөвлүјүнү, Азербайжан дөвләтинин јашајыб мөһкәмләмәсини тәмин етмәк мүмкүн олмазды. Бу заман Бақыда Совет һакимийјәти мөвчүд иди. Азербайжан дөвләтинин тәлеји Бақы Совети илә лабүд силаһлы гаршыдурманын нәтичәсиндән асылы иди. Бақыда Совет һакимийјәтинин дә тәлеји бундан асылы иди.

О вахт Бақыда даһили сийаси вәзирјәт сон дәрәчә көркәин иди. Бақы Советинин сәрәнчамында олан дашнак гошун һиссәләри өзләринин дашнак командирләри илә бирликдә Совет һакимийјәтинә хаин чыхмышдылар. Есерләр, дашнаклар вә меншевикләр Бақыны түркләрдән горумаг бәһанәси алтында инкисиләри шәһәрә дәвәт етмәк үчүн кениш иш апардылар.

Белә бир шәрәйтдә Бақы ХКС ијунун 31-дә исте'фаја чыхды. Онун өвәзиндә јаранмыш Сентрокаспи диктатурасынын, еләчә дә есер, дашнак вә меншевикләрин дәвәти илә августун 4-дә кенерал

Данстревил башда олмагла Әнзәлидән Бақыја көлмиш инкисиләр һәрби дәстәләри бурада мөһкәмләнмәк, шәһәри Азербайжан дөвләтиндән ајурмаг, Түркийә-Азербайжан гошунларынын Бақыны тутмаларына имкан вермәмәк үчүн чәһдләр кестәрирдиләр. Лакин бу чәһдләр баш тутмады. Үмумийјәтлә Сентрокаспи диктатурасы сон дәрәчә нүфузсуз вә гондарма бир һакимийјәт иди. Инкисиләр исә Бақыја о гәдәр дә күчлү гошун кәтирмәмишдиләр вә Түркийә - Азербайжан һәрби һиссәләри Бақыја даһил оландан бир күн өввәл ваһимә ичәрсиндә Әнзәлијә гачмышдылар. 1918-чи ил сентјабрын 15-дә Түркийә вә Азербайжан һөкүмәти гошунларынын һиссәләри Бақыја даһил олдулар. Бақы Азербайжан Демократик Республикасы һөкүмәтинин игамәткаһына чеврилди вә Шимали Азербайжанын бүтүн әразиси онун һакимийјәти алтына кечди. Индијә гәдәр бүтүн азербайжанлыларын сийаси, игтисади, мәдәни вә мәнәви мәркәзи олан Бақы Азербайжанын һәм дә инзибати пайтахты олду. Бақынын пайтахт статусу алмасы вә Бақы губернијасында Азербайжан демократик республикасы һакимийјәтинин бәргәрәр олмасы илә Азербайжан дөвләтинин јашајыб мөһкәмләнмәсиндә, онун дөвләт әразисинин мүәјјәнләшмәсиндә өһәмијјәтли аддым атылды.

Мүстәгилијини е'лан едән Азербайжан Загафгазија һәрби гүввәләриндә хидмәт кестәрән азербайчанлы корпусу илә биркә сәјмдән чыхды. Јени јаранмыш республика мүсәлман көнүллү дәстәләрдән ибарәт 600 нәфәрлик һәрби һиссәјә күвәнә биләрди.

Бу гүввә илә өз мүстәгилијини е'лан етмиш Азербайжан Демократик Республика һөкүмәти нә өз әрази бүтөвлүјүнү, нә дә суверенлијини горуја биләрди.

Азербайжан һөкүмәти 1918-чи ил ијунун 19-да Азербайжанда һәрби вәзирјәт е'лан етди. Мүсәлман корпусу " әлаһиддә Азербайжан корпусу" адландырылды, бурада хидмәт едәчәк забит кадрлары һазырламаг үчүн гыса мүддәтли курслар ачылды.

1918-чи илин августунда Азербайжан дөвләти хү-

суси һәрби сәфәрбәрлијә башлады. Ашағыдакы мөз-мунда чағырыш е'лан олунду.

19 јашы тамам олмуш шәхсләр һәрби гуллуға чағрылмағ үчүн чағырышчы һесаб едилсинләр:

а) 1894-1899-чу илләрдә анадан олмуш мүсәлман дининә етигад едән, Азәрбајчан Чумһуријјәтинин бүтүн вәтәндашлары Азәрбајчан ордусуна һәрби хидмәтә чағрылсынлар.

б) һәрби гуллуға чағырыша табе олмајанлар мүһәрбә дөврүнүн һәрби ганунлары илә мүһакимә олунсынлар.

в) Јелизаветпол һәрби чағырышы Азәрбајчан һәрби чағырышы илә әвәз олунсун вә һәрби гүвәләр дахили ишләр назирлијинә табе олсынлар.

Орду да хидмәт едән һәр бир сырави әскәр үчүн 50 ман., јефрејтор үчүн 60 ман., кичик унтер забити үчүн 90 ман. вә фелдфебел үчүн 120 ман. мигдарында ајлығ мааш мүәјјән едилмишдир. Бунунла јанашы, һәрбичиләр үчүн дә ајлығ мааша әләвә верилирди.

1 августда Азәрбајчан Республикасынын һәрби назирлији тә'сис едилди вә дәрһал да назирлији јаратмағ үчүн 10 милјон ман. верилди.

Лакин бүтүн бунларын кифајәт етмәјәчини вә ордунун јаранмасынын һәр шејдән әввәл вахт тәләб етдијини нәзәрә аларағ назирләр шурасынын сәдри Фәтәли хан Хојски Түрkiјә һөкүмәтинә бир дивизија һәчиндә реал һәрби јардым көстәрилмәсини хаһиш етди.Һәрби јардым хаһиши Түрkiјә илә Азәрбајчан республикасы арасында достлуг һағгында мүғавиләдә өз әксини тапды.Мүғавиләнин IV бәндинә әсасән Түрkiјә һөкүмәти Азәрбајчан Республикасына силаһлы гүвәләрлә јардым етмәји өз өһдәсинә көтүрдү. Азәрбајчан һөкүмәтинин көмәји илә V Гафгаз дивизијасы (командири Мүрсәл паша) вә XV Чанахгала дивизијасы (командири Назим бәј) көндәрилди. Азәрбајчан корпусу илә бирликдә бу һәрби һиссәләр Гафгаз ислам ордусу ады алдгында бирләшди вә Нуру пашанын команданлығы алтында Көјчај әтрафында дөјүшә кирди.

1918-чи ил ијунун 27-дән ијулун 1-дәк давам едән Көјчај әтрафында дөјүшләрдән сонра Бақы Советинин һәрби гүвәләри кери чәкимләјә башладылар. Азәрбајчан — Түрkiјә һәрби һиссәләри сентјабр ајынын 15-дә Бақыја дахил олдулар.

Нојабрын 16-да түрк гошунлары Бақыны тәрк етдиләр. Декабрын 15-дә түрк гошунлары тамамилә Азәрбајчан әразисиндән чыхдыгдан сонра һәрби назирлик өз фәалијјәтиндә там сәрбәстлик алды. һөкүмәтин 1918-чи ил декабр әмри илә артеллериа кенералы С.Мехмандаров һәрби назир, 29 декабр әмри илә исә Азәрбајчан корпусунун командири, кенерал-лейтенант Әли Аға Шыхлински һәрби назирин көмәкчиси тә'јин едилди.

1919-чу ил январын 15-дә һәрби назирлијин јанында баш гәраркаһ тә'сис едилди. Баш гәраркаһа кенерал - мајор Әбдүлһәмид бәј башчылығ едирди. Гәраркаһын нәздиндә нөвбәтчи кенерал идарәси, үмуми шө'бә,ордуну атла тә'мин едән шө'бә, нәшријат шө'бәси, һәрби хидмәтдә олмајанлар шө'бәси, хәзинә, истеһсалат ишләри шө'бәси, Баш гәраркаһын почт столу вә онун журналист шө'бәси, јерли бригадалар идарәси, јерли бригадалара табе олан забит гәраркаһы вә б. идарә вә шө'бәләр јарадылды.

Баш гәраркаһын баш идарәси Азәрбајчанын бүтүн дөјүшән пијада,сүвари,дамирјол, дәниз донанмасы,еhtiјат мүһафизә вә б. һәрби һиссәләринә рәһбәрлик едир, онлар үчүн дөјүш планлары һазырлајыр.Азәрбајчанын һәрби рәисләринә, һәрби прокурорулуға, һәрби мәһкәмәјә, комендантыға нәзарәт едир, һәрби мүһәндислик, хәритәчилик,һәрби хәстәхана,һәрби тибб гатары, аптек, әрзағ мағазалары, һәрби ме'мулатлар анбары вә б. шө'бәләрин ишләрини тәшкил едир,һәрби мөктәбләр үчүн шакирдләр топлајырды.

1919-чу ил үчүн нәзәрдә тутулмуш дәвләт бүдчәсиндә ордунун јарадылмасына 399,4 милјон манат ајрылырды ки, бу да бүдчәнин 24%-нә барабәр иди. Мәһдуд имканлара малик олмасына бахмајарағ,һәрби

назирлик бөжүк аэмлә орду hissәләринин тәшкили ишинә киришмишди.

Кестәрилән сәйләр нәтичәсиндә 30 минлик орду јаратмаг мүмкүн олду.Ордунун гурулушу ашағыдакы кими иди:һәр дивизија үч полкдан вә һәр полк 3500 сүнкүдән ибарәт иди. Һәр полкда 3 баталјон, һәр баталјонда исә 4 бөлүк вәр иди.

1919-чу илин јазында Деникинин бөжүк һәрби гүвәси шималда Азәрбајчан сәрһәдләринә јахынлашмышды. Белә бир ағыр шәраитдә парламент фөвгәл'адә ичласында јаранмыш мүрәккәб вәзијјәти музакирә етмиш, бүтүн һакимијјәтин Дөвләт Мүдафиа Комитәсинә верилмәси һаггында гәрар гәбул етмишди. Бу гәрара әсәсән өлкәдә мүһарибә вәзијјәти е'лан олунмуш, мөвчуд һәрби hissәләр көнүллүләр һесабына мөһкәмләндириләрәк Самур чајы һөвзәсиндә јерләшдирилмишди.

1918-чи ил нојабр ајында Азәрбајчанын да беј-нәлхалг вәзијјәтиндә дәјишикликләр олду. Биринчи дүнја мүһарибәсиндә мәғлүб олмуш Түркия сүлһ шәртләринә көрә Азәрбајчандан өз гошунларыны чыхармалы иди.

1918-чи илин нојабрын 17-дә инкилис гошунлары Бақыја дахил олдулар. Нојабр ајынын 20-дә Азәрбајчан Милли Шурасы Азәрбајчанда мүвәггәти али ганунверичи органын јарадылмасы һаггында ганун верди. Бу гануна көрә 120 нәфәрдән ибарәт тәкпалаталы орган-парламент тәшкил едилмәли иди. Парламентә Милли Шуранын 44 нәфәр үзвүндән башга сечки јолу илә даһа 36 нүмајәндә сечилмәли иди. Нүмајәндәләрин сечилмәси ашағыдакы шәкилдә нәзәрдә тутулуурду.

Бу нүмајәндәләрдән беши Бақыдан, икиси (бири шәһәр, бири маһал әһалисиндән) Көјчајдан, икиси Чаваддан, үчү Губадан, икиси Ләнкарандан, икиси Шамахыдан, үчү Көнчәдән, икиси Әрәшдән, бири Чаванширдән, икиси Зәнкәзурдан,бири Газахдан, бири Чәбрајылдан, икиси Нухадан, икиси Шушадан, икиси Загаталадан, үчү кечмиш Ирәван губернијасынын

Азәрбајчан hissәсиндән (Нахчыван, Шәрур, Орду-бад),бириси исә Борчалыдан сечилмәли иди.

Парламентдә ермәниләрә 21, Бақыда олан Рус Милли Шурасына 10, милли азлыг тәшкил едән милләтләрин нүмајәндәләринин һәрәсинә бир јер ајрылмышды.Бақы һәмкарлар тәшкилаты 3, Бақы нефт сәнајечиләри шурасы вә тичарәт-сәнаје иттифагы нүмајәндә көндәрә биләрди. Нүмајәндәләр бирбаша вә гапалы сечилә биләрдиләр.

1919-чу илин ијун ајынын 16-да Тифлиسدә Азәрбајчанла Күрчүстан арасында һәрби мүдафиә пакты имзаланды. Бу пакта көрә Деникинин һүчүмуна мә'руз галан тәрәф мүттәфигинин һәрби јардымына архалана биләрди. Пактын имзаланмасындан бир аз сонра Күрчүстан тәрәфиндән әвәзи нефт вә нефт мәһсуллары илә едәнилмәк шәрти илә Азәрбајчан ордусуна силаһ, топ,башга һәрби ләвазимат верилмәси, Азәрбајчан ордусуна күрчү забитләринин көндәрилмәси, Азәрбајчан забитләринин Күрчүстандакы һәрби мәктәпләрә тәһсилә е'замы вә с. һаггында кизли мүгавилә бағланды.

Мүгавиләнин шәртләринә әсәсән тезликлә кенәрал Мурад Киреј Тлхесин башчылығы илә Тифлисе һәрби комиссија көндәрилди.Бу комиссија Күрчүстандан 12 кичик топ, 12 дағ топу вә бунлара лазыми гәдәр сурсат, 3000 бешатылан түфәнк, 211 топчу вә сувары гылынчы, 795 низә, 24 "максим" пулемјоту, сәфәр мәтбәхи вә башга һәрби ләвазимат алды.

Бу сәнәд Азәрбајчан парламенти тәрәфиндән бәјәнбилди вә ијунун 27-дә тәсдиг едилди.

1919-чу илин сонларына доғру Азәрбајчан ордусу ики пијада вә бир сүвари дивизијадан ибарәт иди.

1920-чи илин јанварында Баш идәрә нәздиндә 2 пијада дивизијасы, пијада алајы вә һәр алајын тәркибиндә 1 еһтијат баталјону, 2 артиллерија бригада-сы, 1 сүвари - дағ бөлмәси, 3 сүвари алајы, 1 ми-наахтаран бөлмә вә б.вар иди. Партизан һәрәкаты үчүн һазырланан 15-20 мин әскәр ахырынчы жохлама тәлиминдән чыжмышды. Орду hissәләримиз Јалама

— Хачмаз — Бақы, Диличан — Газак — Кәнчә, Корус — Шуша — Жевләх истигамәтләриндә јерләшдирилмишди. Бунунла јанашы, Ермәнистанла сәрһәд зонасында вә Гарабағда 4 баталјон, 1 сүвари алајы вә хусуси милис дәстәләри, Кәнчәдә еһтијат баталјону јерләшдирилмишди. Ермәнистанла сәрһәд зонасыны горумағ үчүн дөјүш планы ишләнмишди: нечә олурус-олсун Товуз - Агстафа дәмир јолу хәттинин әтраф зоналарында әләғә итирилмәсин. Вәзијјәт имкан вердикчә вахт итирмәдән Диличанда вә Көјчә көлүнүн саһилләриндә Зод рајонунда мөһкөмләнмәли. Планы баш идәрәнин рәиси имзаламышды.

Кәнчә Азәрбајҗан Ордусунун илк һәрби төчрүбәси Азәрбајҗан һөкүмәтини танымағ истәмәјән Муған Республикасыны мәркәзи һакимијјәтә табе етмәк олды. 1919-чу илин ијулунда бу республиканын һәрби гүввәләри тәрксилах едилдиләр. 1919-чу илин октябрында Азәрбајҗан ордусу республиканын Ермәнистан илә олан сәрһәдләриндә әмин-аманлығы бәрпа етмәк үчүн мүвәфғәғијјәтли һәрби әмәлијјатлар кечирди.

Азәрбајҗан ордусу өз күчүнү Гарабағда Әсқаран мұһарибәси адланан дөјүшдә хусусилә көстәрди. 1920-чи илин мартында Нөвруз бајрамы кечәси ермәниләр гијам галдырарақ Әсқаран кечидини тутдулар. Гијамчылар Ермәнистандән көндәрилан низами орду көмәк едирди. Әсқараны тутмагла ермәниләр Гарабағын дағлыг һиссәсини Азәрбајҗандан ајырмағ истәјирдиләр. Гијамы јәтыртмағ үчүн Азәрбајҗан һөкүмәти Әсқаран истигамәтиндә Сәлимовун башчылығы илә гошун көндәрди. 1920-чи илин апрелин 3-дә сәһәр тездән Азәрбајҗан ордусу һүчума кечиб ермәниләрә зәрбә вурду. Әсқаран галасы үзәриндә јенә дә Азәрбајҗан бајрағы далғаланмаға башлады. Ертәси күн Шуша галасы да гијамчылардан тәмизләнәнрәк көзәтчи әскәрләрә тәһвил верилди.

Азәрбајҗан ордусунун дөјүш әмәлијјатлары гијамчыларын вә низами ермәни һиссәләринин мағлу-бијјәти илә нәтичәләнди.

Азәрбајҗан дәвләти һәрби-дәниз донанмасы ја-

ратмағ саһәсиндә дә хәјли ишләр көрмүшдү. 1919-чу илин сонунда бир нечә һәрби кәми вә суалты гајығ Хәзәр суларында дәвләтимизин сәрһәдләрини гору-јурду. Харичдән 6 дәнә биртоплу ғырычы-кәтер, 12 дәнә ики миналы кәтер, 1 дәнә суалты гајыға ғырычы катар, 6 суалты гајығ, 92 кәми топу, 10 саһил топу, 200-250 миллик радиусу олан симсиз телеграф гурғулары вә б. алынмалы иди. һәрби-һава гүввәләрини јаратмағ үчүн 1920-чи илдә 12 гидроплан вә 6 аероплан алынмалы иди. Азәрбајҗан Халғ Чүмһуријјәтинин һәрби бүдчәси үмуми бүдчәнин 27,7 фаизини тәшкил етмишди. 1920-чи илдә һәрби бүдчәнин ар-тырылмасы нәзәрдә тутулмушдү.

8 милјон патрон, 5 танк, 20 зирәһли автомобил, 10000 узунбоғаз чәкмә, 70000 көдәкбоғаз чәкмә, 40000 шинел, 20000 ғыш шалвары вә б. алынмасы үчүн һәрби бүдчәјә пул ајрылмышды.

1920-чи илдә 19 јашы тамам олан 40000 азәрбајҗанлы Азәрбајҗан орду сураларына чағырылмышды. Илин әввәлләриндә Орду үчүн Италијадан 25000 дәст хусуси кәјим формасы алынмышды.

1918-чи ил 17 ијун тарихли гәрар илә Азәрбајҗан Милли Шурасы өзүнү бурхылымыш е'лан етмиш вә Азәрбајҗан Мүәссисләр мәчлиси 1918-чи ил декабр ајынын 7-дә Бақыда һ.З.Тағыјевин ғыз мәктәбиндә олды.

Парламентин ачылышында сечилән депутатлардан башга дипломатик нүмәјәндәләрдән -кәнерал Томсонун нүмәјәндәси Коккерал, Иранын баш консулу Сә'дүлвүзәрә, Дағлылар һөкүмәтинин сәдри Т.Чермојев, бу һөкүмәтин Азәрбајҗандакы нүмәјәндәси Ган-дәмиров, Күрчүстан Республикасынын нүмәјәндәси Карсавадзә, еләчә дә Араз Республикасы нүмәјәндәси П.Әлијев отурмушдулар.

Парламентин илк ичласыны Азәрбајҗан Милли Шурасынын сәдри М.Ә.Рәсулзадә ачмыш, бөјүк тәбрик нитги сөјләмишди. Битәрәф, һүгүшүнәс Әли Мәр-дан бәј Топчубашов парламентин сәдри, Мүсават пар-тијасынын үзвү, һүгүшүнәс һәсән бәј Ағајев онун

биринчи муавини сечилмишди.

1918-чи илин декабрында Азербайжан парламентиндә Мұсават 38, Иттиһад 11, Сосиалистләр 12, Әһ-рар (либерал) 10, мүстәғилләр 9, Дашнаксүтјүн 7, ди-кәр ермәни партијалары 4 вә милли азлыгларын нү-мәјәндәләри 5 депутатла тәмсил олунарду.

Парламент Мүвәғгәти һөкүмәтин исте'фасыны гә-бул едибјени Назирләр Шурасыны мүәјјән етмәји вә һөкүмәтә башчылығы јенидән Фәтәли Хан Хојскијә тапшырды. Декабрын 26-да Назирләр Шурасынын сәдри һөкүмәт програмы вә һөкүмәтин тәркиби һаг-гында парламентдә чыхыш етди. Һөкүмәт програмын-да Азербайжанын мүстәғиллијини мөһкәмләндирмәк вәзифәсини өн плана чәкмишди. Азербайжан һөкүмә-ти коалисијалы кабинә иди. Бурада 3 нәфәр рус на-зири тәмсил олуномушду (ермәни нүмәјәндәләринә тәклиф олуномуш 2 назир күрсүсүндән онлар имтина етмишдиләр). Һөкүмәтин тәркиби ашағыдыкы кими иди:

1. Назирләр Шурасынын сәдри вә харичи ишләр назир - Ф.Хојски (битәрәф).
2. Дәхили ишләр назир - Х.Хасмәммәдов (мұсават).
3. Малијјә назир - И.Протасов (Славјан - Рус Чәмијјәти).
4. Јоллар назир - Х.Мәликасланов (битәрәф).
5. Әдлијјә назир - Т.Макински.
6. Маариф вә дини е'тигад назир - Н.Јусифбәјли (мұсават).
7. Почт-телеграф вә әмәк назир - А.Сәфикүрдски (сосиалист).
8. Һәрби назир - С.Мәһмандаров (битәрәф).
9. Сосиал тә'минат назир - Р.Хојски (битәрәф).
10. Халг сәһијјәси назир - Ј.Киндес (Славјан-Рус Чәмијјәти).
11. Тичарәт вә сәнајә назир - М.Әсәдуллајев (битәрәф).
12. Дөвләт мүфәттиши - М.Һ.Һачински (16.01.1919 тарихиндән Ә.Һәсәнов).

13. Әрзәг назир - К.Лизгар (Славјан - Рус Чәмијјәти).
14. Әкинчилик назир - Х.Султанов (мұсават).

Парламентин илк тәдбирләриндән бири Парис сүлһ конфрансына сәләһијјәтли нүмәјәндә һеј'әти көндәрмәкдән ибарәт иди. Бу нүмәјәндә һеј'әти гар-шысында Азербайжан истиглалијјәтинин Авропа өлкә-ләри тәрәфиндән таныдылмасы кими тарихи вәзифә дурурду. Нүмәјәндә һеј'әтинә парламентин сәдри вә үзләри Ә.М. Топчубашов (битәрәф), М.Һ.Һачински (мұсават), Ә.Ағаоглу (битәрәф), Ә.Шејхүлислам (һүм-мәт), еләчәдә мүшавирләр М.Мәһррәмөв (сосиалист), М.Ј.Мирмәһдијев (иттиһад), Ч.Һачыбәјли (мұсават), әмәкдашлар Ә.Һүсәјнзәдә (битәрәф), В.Марчевски (би-тәрәф) вә башгалары даһил иди.

Азербайжан парламенти өлкәдә мүвәғгәти али га-нунверичилик органы һесаб едилдијиндән бир сыра вәчиб мәсәләләр Мүәссисләр мәчлисиндә һәлл едил-мәли иди. Азербайжан Демократик Республикасынын конститусијасы да бурада тәдиг едилмәли иди. Мүәссисләр мәчлисинә сечкиләрин әсасларыны һа-зырламаг үчүн парламентдә бөјүк бир комиссија ја-радылмышды. Бу комиссија чохсајлы олуб, бүтүн франкσιјаларын нүмәјәндәләриндән тәртиб олуномуш-ду. 1919-чу илин ијулун 21-дә Азербайжан Республи-касынын Мүәссисләр мәчлисинә сечкиләр һаггында әсаснамә гәбул едилди. Әсаснамә 4 фәсил, 116 бәнд-дән ибарәт иди. Әсаснамәјә көрә Мүәссисләр мәчли-синә сечкиләрдә чинсиндән, дининдән, дилиндән, миллијјәтиндән асылы олмәјараг 20 јашына чатмыш бүтүн Азербайжан вәтәндашлары иштирак едә биләр-диләр.

Сечкиләр бәрәбәр, мүстәғим вә гапалы кечирил-мәли иди. Мәчлисә 120 нәфәр үз сечилмәли иди.

Сијаси партија вә тәшкилатларын намизәд сија-һылары тәртиб едилиб сечкиләрдән ән азы 30 күн габаг мәркәзи сечки комиссијасына тәгдим едилмәли иди.

Сечкиләр 1920-чи илин апрелин 20-нә тә'јин едилмишди.

1919-чу илин март ајынын әвәлләриндә һөкүмәт ист'ефа верди. Јени һөкүмәт кабинетинин тәш-кили Нәсиббәј Јусифбәјлијә тапшырылды. Мартын 14-дә ашағыдакы һеј'әтдә Јени һөкүмәт јарадылды.

1. Назирләр шурасынын сәдри вә дахили ишләр назири - Н.Јусифбәјли (битәрәф).
 2. Малијјә назири - Ә.Һасәнов(битәрәф).
 3. Тичарәт вә сәнәјә назири - А.Әминов (битәрәф).
 4. Харичи ишләр назири - М.Ј.Чәфәров (мүсават).
 5. Јоллар назири- Х.Мәликасланов (битәрәф).
 6. Почт-телеграф назири- Ч.Һачински (сосиалист).
 7. Һәрби назири - С.Мехмандаров (битәрәф)
 8. Сосиал тә'минат назири - В.Кленевски (Славјан-Рус Чәмијјәти).
 9. Сәһијјә назири - А.Даस्ताков
 10. Маариф вә дини е'тигад назири - Р.Капланов (әһрар).
 11. Әкинчилик назири - А.Гардашов (әһрар).
 12. Портфелсиз назири - Х.Амаспур (дашнаксүтун).
 13. Дөвләт мүфәттиши - Н.Нәриманбәјли (мүсават).
 14. Әдлијјә вә әмәк назири - А.Сәфикүрдски (сосиалист).
 15. Сонралар дахили ишләр назири - Х.Хасмәмәдов (мүсават).
- 1919-чу илин декабрын 24-дә Назирләр Шурасынын сәдри Н.Јусифбәјли Назирләр кобинетинин Јени һеј'әтини тәшкил етди. 1920-чу илин апрелин 1-ә гәдәр фәалијјәт көстәрән бу кабинетдә бәзи дәјиш-киликләр едилмишди. Һөкүмәтин тәркиби ашағыдакы кими иди:
1. Назирләр Шурасынын сәдри Н.Јусифбәјли (мүсават).
 2. Харичи ишләр назири - Ф.Хојски (битәрәф).
 3. Һәрби назири - С.Мехмандаров (битәрәф).
 4. Дахили ишләр назири - М.Һ.Һачински (18.02.1920-чи илдән сонра М.Вәкилов

(биринчиси әввәл мүсават, сонра коммунист; М.Вәкилов - мүсават).
Х.Хасмәмәдов (мүсават).
Р.Капланов (әһрар).
назири - Һ.Шахтаһтински (05.03.1920-дән сонра Н.Шахсуваров,Һәр икиси иттиһад).

5. Әдлијјә назири -
6. Малијјә назири -
7. Маариф вә дини е'тигад
8. Әмәк вә әкинчилик назири - Ә.Ч.Пепинов (сосиалист).
- 9 Јоллар назири, ејни заманда тичарәт, сәнәјә вә әрзаг үзрә мүвәггәти назири - Х.Мәликасланов (18.02.1920-дән сонра тичарәт, сәнәјә вә әрзаг назири - М.Һ.Һачински).
10. Почт-телеграф назири - Ч.Һачински (сосиалист).
11. Ичтимаи тә'минат вә сәһијјә назири - М.Рәфијев (мүсават).
- 12.Дөвләт мүфәттиши - Һ.Мәммәдбәјов (иттиһад).

1920-чи ил апрелин 1-дә Н.Јусифбәјли һөкүмәти ист'ефа вермәјә мәчбур олду.

Һөкүмәтин 28 август 1918-чи ил ганунуна көрә халг маарифи миллиләшдирилди. Милли мүәллим кадрлары һазырламаг үчүн Кәнчә, Нуха вә Загаталада гыса мүддәтли педагожи курслар тәшкил едилиб 150 динләјичи гәбул едилди. Гори мүәллимләр семинаријасынын Азәрбајҗан шө'бәси Газаха көчүрүлдү. 1919-чу илин әвәлләриндә Азәрбајҗанда 23 дөвләт орта тәһсил мүәссисәси вар иди. Бу мүәссәләр ашағыдакылардан ибарәт иди: 6 киши кимназијасы (Бакы, Кәнчә вә Нухада),4 гадын кимназијасы (Бакы), 5 реалны мәктәби (Бакы, Сәлјан вә Шушада), 3 мүәллим семинаријасы (Бакы, Кәнчә вә Газахта), 3 гадын тәһсил мүәссисәси (Бакы, Кәнчә вә Нухада),1 поли-техник вә тичарәт мәктәбләри (Бакы).

1919-чу илин јайында милли мәктәбләр үчүн мүәллим кадрлары һазырламаг үчүн Бакы, Кәнчә, Ну-

ха, Шуша, Газак, Гусар, Сәлјан вә Зәкаталада гыса мүддәтли педагожи курслар тәшкил едилмишди. Түркијадән 50-јә гәдәр мүәллим дә'вәт олунду ки, онлар да 1919-чу илин октябр ајындан өз фәалијјәтләринә башладылар.

Бакы вә диқәр јерләрдә дәрс китабларына, мәктәб ләвазиматына олан бәјүк еһтијачы нәзәрә алараг Маариф Назирлији мәктәбләрин бу вәсаитләрлә тәһиз едилмәсини өз һимајасинә алмышды.

Азәрбајчан Демократик Республикасынын рәсми органы олан " Азәрбајчан " гәзети Азәрбајчан вә рус дилләриндә чап олунурду. Нәшријјатлар, дәфтәр-хана ләвазиматы илә тичарәт едән мағазалар, һәмчинин Маилов гардашларынын театры Маариф Назирлијинин табелијиндә иди. Бу мүәссисәләрдә чалышан фәһләләрин әмәк һагглары артырылмыш, мәнзил вә әмәк шәраитинин јахшылашдырылмасы үчүн тәдбирләр көрүлмүшдү.

Азәрбајчан Демократик Республикасынын һөкүмәти Бакыја көчүдүкдән сонра ичтимаи - сијаси һәјәт-дә, мәдәнијјәт вә тәсәрруфат һәјәтында өз әсас тәдбирләрини көрмәјә башлады.

Азәрбајчан Демократик Республикасы һөкүмәтинин бир чох тәдбирләриндә демократик, мүтәрәгги мејлләр өзүнү кестәрирди.

Республиканын илк али тәһсил мүәссисәсиндән олан Бакы университетинин ачылмасы Азәрбајчанын мәдәни һәјәтында чох мүнүм һадисә иди.

Университет јаратмаға һазырлыг көрүлмәсиндә АДР назирләр шурасынын сәдрләри Фәтәли хан Хојски вә Н.Јусифбәјов, халг тәһсили назир Р.Капланов, онун мүавини Н.Шахтаһтински вә көркәмли рус алими В.И. Разумовски иштирак едирдиләр. Һәлә 1919-чу илин мајында Р.Капланов мә'лумат вермишди ки, һөкүмәт университет ачмағын зәрури олдуғуну мөһкәм гәт етмишдир вә бу нијјәтин һәјәтә кечирилмәси үчүн вәсаит әсиркәмәјәчәкдир.

Республиканын бүтүн тәрәггипәрвәр ичтимијјәти, о чүмләдән һүммәтчиләр Ә.Гарајев вә С.Ағамалы оғ-

лу, публисист М.А. Шахтаһтински вә башгалары университетинин ачылмасына тәрәфдәр олдуғларыны билдирмишдиләр.

Чидди малијјә чәтинликләринә бахмајараг АДР-нын һөкүмәти университетин тәшкилине, аваданлыгла тәһиз едилмәсинә 5 милјон ман.ајырды вә 1919-1920-чи тәдрис илләри әрзиндә 10 милјон 858 мин ман.пұл хәрчләнди.

1919-чу ил сентјабр ајынын 1-дә Бакы шәһәриндә университет тәшкил етмәк һаггында 10 маддәдән ибарәт ганун верилди. Бу ганунда кестәрилди ки, университет шәрғ шә'бәсилә тарих, физика-ријәзијјат, филолокија, һүгүг вә тибб факултәләриндән ибарәт тә'сис едилди (1маддә). 2-чи маддәјә гејддә Азәрбајчан дилинин бүтүн факултәләрдә мәчбури олдуғу кестәрилир: она Загафгазија вә диқәр университетләрин динләјичиләрини ганунла тәһсил дөврүндә мүәјјән едилмиш әләвә сынағлар кечмәк шәрти илә Бакы университетинин мүвафиг курсларына гәбул заманы Азәрбајчан вәтәндашлары үстүнлүк алырды. (8-чи маддә): Бакыда дөвләт университетинин 1919-чу ил сентјабрын 1-дә ачылмасы гәрәра алынды (10-чу маддә).

Университет фәалијјәтә ганунда нәзәрдә тутулдуғу кими 4 факултә илә дејил, 2 факултә-тибб вә тарих-филолокија факултәләри илә башлады.

1919-чу илин нојабрында Бакыда дөвләт консерватојасынын ачылмасына һазырлыг ишләри башланды. Бакыда күтләви китабханаларын вә дөвләт китабханасынын ачылмасы үчүн лајиһәләр ишләниб һазырланмышды.

Орта мәктәбләр миллиләшдирилди. Рус дилиндә тәдрис апарылан синифләрдә дә Азәрбајчан дилинә мәчбури фәнн кими һәфтәдә 3-4 дәрс ајрылды. Ашағы милли синифләр үчүн мүәллимләр һазырламағ мәғсәди илә Бакыда, Кәнчәдә, Нухада, Шушада, Газакда, Сәлјанда, Гусарда, Загәталада хусуси курслар тәшкил едилди.

Халг Тәһсили Назирлији мәктәбләр шәбәкәсини

кенишлэндирмәк, мәктәпләрдә Азәрбајчан дилиндә тәдриси күчлэндирмәк үчүн бөјүк иш апарырды.

Азәрбајчан Республикасынын һөкүмәти харичдә дә кадр һазырланмасына әһәмијјәт верирди. Парламентин гәбул етдији гануна көрә харичи өлкәләрә елә 1919-1920-чи тәдрис илиндә 100 нәфәр абитуријент вә тәләбә е'зам олунмасы мүәјјән едиллирди. Инкилтәрәјә (10 нәфәр), Италијаја (23 нәфәр), Франсаја (45нәфәр), Түркијаја (9 нәфәр) вә Русияја(13 нәфәр) тәләбә көндәрилмәси нәзәрдә тутулурду. Јол хәрчләри үчүн 1000 франк ајрылмышды. Бу тәләбәләр үчүн дөвләт һесабына хусуси тәгаүд фонду ајрылмышды, әјдә 400 франк. Гаршылыгылы рәзылашма әсасында дөвләт һесабына охујан тәләбәләр тәһсилә баша вурдугдан сонра һөкүмәтин көндәрдији јердә 4 ил ишләмәли идиләр.

О дөврдә савадсызлыгын ләғв едилмәси саһәсиндә мүһүм аддымлар атылмышды.1919-чу илдә Бақы, Шуша, Шәки, Загәтала вә Газәхдә јашлы әһали үчүн Азәрбајчан дили үзрә ахшам курслары ачылмышды. Бу курсларда тәһсил мүддәти 2 һиссәјә бөлүнмәклә 1920-чи ил апрелин 1-ә гәдәр давам етмишди.

Азәрбајчан Демократик Республикасынын тәһсил саһәсиндәки милли сijasәти демократик харәктер дашыјыб Азәрбајчанда јашајан бүтүн миллиләтләрин мәнафејинә ујгун иди.Азәрбајчан һөкүмәтинин гәрарына әсасән милли азлыгдә олан халгларын ана дилиндә тәһсилә үчүн 1918-чи ил 7 сентјабрда ганун верилмишди. 1919-чу ил октјабр ајынын 1-дән Дағлыг Гарабагын ермәни мәктәпләри үзрә хусуси мүфәттишлик јарадылды вә А.Н. Шаһназаров мүфәттиш тә'јин едилди.

Азәрбајчан Республикасынын Назирләр Шурасы Дағлыг Гарабагдә јашајан ермәниләрин халг маарифи, мәдәнијјәт саһәсиндә өз мүгәддаратыны тә'јин етмәси үчүн шәраит јаратмыш,буну һүгуги чәһәтдән әсасландырараг 23 маддәдән ибарәт әсаснамә тәсдиг етмишди. Әсаснамәдә көстәриллирди ки, Дағлыг Гарабагдә олан бүтүн ермәни мәктәпләри Милли Советин

рәһбәрији алтында мухтаријјата маликдилрәр.Бу сәнәддә көстәриллирди ки,Ермәни Милли Советинә мәктәб, мәктәбдәнкәнәр тәрбијә, мәдәни маариф мүәссисләринин ишләри саһәсиндә там мүстәгиллик верилмишди. Бу совет ибтидаи, орта, хусуси али мәктәпләр ача биләрди. һәмчинин ајры - ајры шәхсләр өз һесабларына хусуси мәктәпләр дә ача биләрдиләр.Дағлыг Гарабагын ермәни әһалиси дөвләт мүәссисәләриндә халг маарифи системиндә ермәни дилиндән истифадә етмәк һүгугуна малик иди.

Латын әлифбасына кечмәк үчүн һазырлыгын башланмасы да АДР дөврүнә тәсадүф едир.

Азәрбајчан һөкүмәти Азәрбајчан дилинә дөвләт дили статусу верилмәси, каркүзарлыгдә Азәрбајчан дилинин тәтбиг едилмәси мәсәләси һаггында 1918-чи ил 27 ијун тарихли хусуси гәрар чыхарды.Һәмин гәрарда дөјилирди:"Дөвләти лисан түрк дили гәбул едиләрәк, ирәлидә бүтүн мәһкәмә,идарәји- дахилијјә вә саир вәзифәләрин башында дуранлар бу лисаны биләнләр олана гәдәр һөкүмәти мүәссисәләрдә рус дили исти'малына мүсаидә едилсин."

Ики ил әрзиндә дөвләт органларынын ишини тәмамилә ана дилинә кечилмәси нәзәрдә тутулурду. Ичтимаи һәјәтын башга саһәләринин дә миллиләшдирилмәсинә башланды.

Азәрбајчан һөкүмәтинин 9 нојабр 1918-чи ил тарихли гәрары илә, јашыл, гырмызы вә мави рәнкләрдән, ағ ајпара вә сәккизбуцаг улдуздан ибарәт олан бајраг милли бајраг һесаб едилди.

Азәрбајчан Республикасынын пул вә почт маркалары дөвријјәјә бурахылмышды.

Кәнчәнин чаризм заманы рәсмән ләғв едилән тарихи ады Азәрбајчан Демократик Республикасы һөкүмәтинин сәрәнчамы илә бу гәдим Азәрбајчан шәһәринә гәјтарылды. Јелизаветпол губернијасы Кәнчә губернијасы, Гарјакин гәзасы Чәбрајыл гәзасы адландырылды. Чар мүстәмләкәчилијиндән мирас галан тарихи тәһрифләр дүзәлдилмәјә башланды. Ејни замандә Ағдаш гәсәбәсинә шәһәр статусу верилди.

Парламент 1919-чу ил августун 11-дә Азербайжан вәтәндашлыгы һаггында ганун гәбул етди.

Азербайжанын шәһәр вә йер адларынын өзүнә гәй-тарылмасынын мә'нәви вә тәрбијәви әһәмијјәти вар иди.

Азербайжан Республикасы милли ән'әнәләрә гәйт-маг, әһалинин дини еһтијачларыны өдәмәк гәйҗысына галырды. Чүмә күнү истираһәт күнү е'лан едилмиш-ди, дини байрам күнләриндә әһали истәр мүсәлман, истәрә дә христиан вә йәһуди ишдән азад олунур-ду. һөкүмәт дини ишләр саһәсиндә дә ислаһат ке-чиртди. һөкүмәтин гәрары илә руһаниләр вә дини идарәләр бүдчә һесабына кечирилир, дини веркиләр дә биләваситә дәвләт хәзинәсинә даһил олурду.

Мүсават партијасы өзүнүн 1919-чу илин декаб-рында гәбул едилмиш икинчи програмында, ислам ди-нинин икинчи әсас чәрәјаны - шиә вә сүннү чәрә-јанлары арасыда наразылығы арадан галдырмаг үчүн ваһид руһани идарәсинин јарадылмасыны зәрури һе-сәб етмишди.

Бакыда һүсәјн Әрәблинскинин рәһбәрлији алтын-да Азербайжан Дәвләт театры фәалијјәтә башламыш, маарифи вә милли мәдәнијјәти тәблиғ едән вә јајан чәмијјәтләрин, тәшкилатларын, иттифагларын фәалиј-јәти кениш вүс'әт алмышды. "Түрк оҗағы", "Һәсири-Маариф", "Мәдәни-маариф" кими чәмијјәтләр кениш фәалијјәт кәстәрирди.

Азербайжанда фәалијјәт кәстәрән сијәси партија-лар тәблиғат вә тәшвиғат ишини хејли күчләнди-ришдиләр. Хүсусән Мүсават партијасы Азербайжан тарихинә, әдәбијјәтинә, мәдәнијјәтинә даир мүнәзи-рәләр тәшкил едир, китаблар нәшр етдирди.

АДР јаранмасы үмуми чанланмаја сәбәб олмуш, әдәбијјәтдә, театр, мусиги саһәләриндә милли руһун күчләнмәсинә кәтириб чыхармышды. Чәфәр Чаббар-лы, Үзәјир бәј һачыбәјов, Әһмәд Чавад, Мирзә бала Мәммәдзәдә, Әлиаббас Мүзниб вә башгалары бу милли руһун тәмсилчиләри вә дашыҗычылары идиләр.

Чәфәр Чаббарлы Бакынын түрк гошунлары тәрә-

финдән азад едилмәси мүнәсибәти илә "Бакы мүнә-рибәси" пјесини јазмыш." Азербайжан байрағы" шә'риндә исә истигғалијјәти алгышламышды. Респу-бликанын дәвләт һимни јазылмышды.

Бу дәврдә азербайжанчылыг идејасы өз тәзаһүрү-нү милли дәвләтин јаранмасында вә онун дәвләт вә ичтимаи һәјәтын бүтүн саһәләриндә мәгсәдјәнлү фәа-лијјәтиндә тапмыш, бу идеја әһалинин хејли һиссә-синин шүруна һәким олмушду.

АДР дәврү милли һәрәкәтын вә милли мәнлик шүрунун инкишафында ән јүксәк нөггә олмушду.

Азербайжанда милли-демократик һәрәкәтын тари-хини тәблиғ етмәк мәгсәди илә Азербайжан парла-ментиндә "Истигғал" музеји тәшкил олунмушду.

1919-чу ил декабрын 29-да Бакыда "Мүсәлман Шәргини өјрәнән чәмијјәт" тә'сис едилмишди. Бу чәмијјәтдә Азербайжанын орта әсрләр мәдди абидәлә-ри һаггында хејли мә'луматлар динләнилмиш, сәрки-ләр тәшкил едилмишди.

Халгымызын гәдим дәврләрини арашдырмаг мәг-сәдилә 1920-чи илин әввәлләриндә маариф назирли-јиндә археолокија шө'бәси тәшкил едилмишди. Азе-рбайжан һөкүмәти әһалинин сағламлығы гәйҗысына га-лыр вә сәһијјә саһәсиндә чидди тәдбирләр көрмүш-дү.

АДР јарандығы илк күнләрдән башлајараг сәһијјә назирлијинин тәшкили һаггында сәрәнчәм вермишди. 1919-чу ил февралын 1-дә һөкүмәт сәһијјәнин инки-шафына 4 милјон 525 мин ман. пул ајырмышды.

Сәһијјә назирләјиндә 5 шө'бә тәшкил едилмиш. Бакы, Көнчә, Шуша вә Ләнкәрәнда пулсуз дәвләт хәстәханалары, кәнд јерләриндә 35 јени хәстәхана, 56 фелдшер мәнтәғәси ачылмышды.

Әһалинин дәрманлара олан еһтијачыны өдәмәк үчүн Бакыда вә дикәр шәһәрләрдә аптекләр ачыл-мышды, гәзалара санитар дәстәләри көндәрилмишди.

Милли тибби кадрларын һазырланмасы һөкүмәтин диггәт мәркәзиндә олмуш, бу саһәдә әмәли ишләр

көрүлмүшдү. Багы университетиндә тибб факултәси ачылмыш, 1919-чу ил сентябрын 1-дән 3-иллик Багы фелдшер мәктәби фәалијәтә башламышды.

АЗӘРБАЈЧАН ДЕМОКРАТИК РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ХАРИЧИ СИЈАСӘТИ

Азәрбајчан - Түркия мүнәсибәтләри

АДР-нын харичи сијасәт сәһәсидә фәалијәти илк нөвбәдә Азәрбајчанын суверенлијинин Авропа өлкәләри тәрәфиндән танынмасына наил олмаг, гоншу дәвләтләрлә мүнәсибәтләри гәјдәдә салмаг, о чүмләдән 3 Загафгазија республикасы арасында мубәһисәли мәсәләләри, хусусилә Ермәнистанын әрази иддиасы мәсәләсини һәлл етмәк иди.

Һәрби көмәјә бөјүк еһтијачы олан Азәрбајчан һөкүмәти Түркия илә иттифаг бағламагы гәрәра алды.

1918-чи ил ијунун 4-дә Түркия илә Азәрбајчан республикасы арасында достлуг мугавиләси имзаланды. Бу мугавилә илә ики өлкә арасында " даими сүлһ вә мөһкәм достлуг мүнәсибәтләри" бәргәрар едилirdи. Османлы һөкүмәти гәјдә-гануну вә өлкәнин тәһлүкасизлијини тәмин етмәк үчүн еһтијач олдуғу тәгдирдә Азәрбајчан республикасы һөкүмәтинә силәһлы гүввәләрлә ярдым етмәји өз өһдәсинә көтүрүрдү. Азәрбајчан һөкүмәти үчүн бөјүк әһәмијјәти олан бу көмәк вәдинә Түркия тәрәфи асанлыгла разы олмады. Османлы империјасынын һәрби назири Әнвәр паша Истанбулда Мәммәд Әмин Рәсулзадә илә олан көрүшүндә Түркиянин малијә чәтинликләриндән шикәјәтләнмиш, Азәрбајчанда Түркия ордусунун һәр әј 50 мин лирә, јахуд 1 мил. манат хәрч тәләб етдијини кестәрмиш вә исрарла Азәрбајчан ордусунун тәшкилини мәсләһәт көрмүшдү. Јени јаранмыш Азәрбајчан һөкүмәтинин хәһишинә чаваб олараг Әнвәр паша илк јардым кими Азәрбајчана 2 мил. Түрк лирәси һәчминдә борч да вермишди.

1918-чи ил ијунун 16-да Азербайжан һөкүмәти Тифлистан Кәнчәјә көчдү. Азербайжан республикасынын хаһишинә әсасән Кәнчәдә 300 нәфәр мәсләһәтчилән ибарәт Түрк һәрби нүмајәндәлији вар иди ки,буна да Нуру паша башчылыг едирди. Нуру пашанын команданлыгы алтында олан Гафгаз ислам ордунун шахси һејәтинин тәхминән жарысы јерли әһалидән топланмыш көнүллүләрдән ибарәт иди.

1918-чи илин ијунун орталарында АДР үзәринә шәргдән тәһлүкә күчләнди. Белә ки,ијунун 12-дә Бақы Халг Комиссарлары Советинин һәрби гүввәләри С.Шаумјанын әмри илә Кәнчә истигамәтиндә һүчума кечдиләр. Өзүнүн ағыр вәзијәтинә истинад едәрәк кәнч Азербайжан һөкүмәти һәрби јардым үчүн Түркијә мурачиәт етди. Азербайжан - Түркијә мугавиләсинин 4-чү бәндинә әсасән тезликлә АДР-на һәрби јардым көндәрилди. 1918-чи ил ијунун 27-дән 1-дәк Көјчәј әтрафында бирләшмиш түрк-Азербайжан һәрби гүввәләри илә Бақы Советинин һәрби дәстәләри арасында дөјүшләр кетди. 4 күн давам едән бу дөјүшләрдә Бақы Советинин һәрби дәстәләри мәғлүб олдулар вә онларын Кәнчә үзәринә һүчумлары дәф едилди.

Түркијә-Азербайжан биркә һиссәләринин ирәлиләмәси илә Бақы Совети рәһбәрләринин өзләринә мүттәфиг билдикләри ермәни, дашнак вә Бичерахов дәстәләри дахилиндә сәбатсызлыг артырды. Мүттәфигләринин сонракы хәјанәти вә чәбһәнин Бақы диварларында ачыб гачмалары С.Шаумјан башда олмагла Бақы Совети рәһбәрлијини чыхылмаз вәзијәтдә гојду. 1918-чи ил ијунун 31-дә Бақы Коммунасы сүгут етди. Бақыда есер-меншевик - дашнак һөкүмати Сен-трокаспи диктатурасы дејилән јени мүртәчә режим јаранды.

Белә бир мүрәккәб сијаси,һәрби дөврдә 1918-чи ил августун 27-дә Совет Русијасы илә Алманија империясы арасында әввәлки Брест - Литовск мугавиләсинә әләвә имзаланды.Имзаланан әләвә сәнәдин 14-чү маддәси Азербайжана аид иди.Бу маддәјә көрә

Алманија 3-чү дәвләтин, јәни Түркијәнин һәрби гүввәләринин Бақы, Шамахы вә Губа маһалларынын мүәјјән олунмуш сәрһәдләрини кечмәмәсинә көмәк етмәли иди.Әвәзиндә Русија имкан дахилиндә Бақы әјләтәтиндә нефт вә нефт мәһсуллары чыхарылмасына шәраит јарадачаг вә чыхарылан нефтин дөрддә бири Алманијаја вериләчәкди.Азербайжан һөкүмәти ондан хәбәрсиз торпаг сәрвәтинин һәррача гојан мугавиләни писләмиш, етираз нотасында кестәрмишди ки, "Бақысыз Азербайжан башсыз бәдәндир". Әһмәдбәј Ағаоғлу исә алманлар һаггында јазырды: " Онлар Азербайжаны бир битон керосинә сатдылар".

1918-чи ил сентјабрын 6-да Османлы сұлтаны VI Мәһмет Ај Софија мәсчидиндә Азербайжан республикасынын нүмајәндәләри - Мәммәд Әмин Ресулзаде, А.Сәфиқурдски вә Х.Хасмәммәдову рәсми гәбул етмишди. Бу, Азербайжан һөкүмәтини танымаг јолунда атылмыш мүһүм аддымлардан бири иди.

АДР-ин Ермәнистанла мүнәсибәтләри

Истиглал бәјаннамәсиндә АДР-нын гоншу халглар вә дәвләтләрлә мөһрибан гоншулуг мүнәсибәтләри јаратмаг зәрурәти тәсбит олунмушду.

Чаризмдән мирас галмыш инзибати-әрази бөлкүсүнүн әһалинин милли тәркибинә ујғун кәлмәси јени јаранмыш Азербайжан, Күрүстан вә Ермәнистан республикалары арасында сәрһәдләрин мүәјјәнләшдирилмәсиндә кәскин зиддијәтләрин мејдана чыхмасына сәбәб олду. Азербайжан һөкүмәти ишә башладыгы илк күнләрдә гоншулара мурачиәт едәрәк сәрһәд мәсәләсиндә мүрәккәб вәзијәтин јаранмасынын гаршысыны алмаг вә мөһрибан гоншулуг мүнәсибәтләри бәргәрар етмәк мәгсәдилә республикаларын әразисини е'лан етмәздән әввәл үчтәрәфли данышыгларда бу мәсәләни мұзакирә едиб, разылашмаја наил олмаг ирәли сүрүлүрдү.

Азербайжан Милли Шурасынын сәләһијәтли нүмајәндәси илә ермәни милли шурасы арасындакы да

нышыгларын нәтижәси Азәрбајчан милли шурасынын 29 Май 1918-чи ил тарихли ичласында музакирә олунду. Александрополун Түркија тәрәфиндән тутулмасы илә әлагәдар Ермәнистан һөкүмәтинин Ирәваны өзүнә сijasи мәркәзә сечмәси мәсәләси нәзәрдән кечирилди. Азәрбајчанла Ермәнистан арасында конфедерасија еһтималыны нәзәрә алараг, Азәрбајчан Милли Шурасы сәс чохлауу илә Ирәван шәһәрини Ермәнистан республикасынын мәркәзи кими танымалы муһкүн сайды. Лакин милли шуранын бәзи үзвләри бу гәрара етираз етмиш, онун Ирәван губернијасы муһсәлман әһалисинин кәләчәк тәлеји үчүн тәһлүкә јарадачагы еһтималындан нараһат олдугларыны кәстәрмишдиләр. Б.Рзајев Милли Шурада тәмсил олунмуш ирәванлылар адындан демишди: "Муһсәгил Азәрбајчан уғрунда чалышмагла јанашы, рича едирик, бизи ермәни республикасы әразисиндә галанлары да унутмајасыныз".

Азәрбајчан һөкүмәти Загафгазија республикалары арасында бүтүн муһаһисәли мәсәләләри вә ихтилафлары динч јолла һәлл етмәк үчүн Күрчүстан вә Ермәнистан һөкүмәтләринә үч республика нүмајәндәләринин иштиракы илә муһавирә кечирмәји тәклиф етди. Бу мәгсәдлә 1918-чи илин нојабрында Тифлисдә конфрас чағрылды, лакин Ермәнистан һөкүмәтинин нүмајәндәси кәлмәдији үчүн конфрас баш тутмады. 1918-чи илин декабрында Күрчүстан илә Ермәнистан арасында муһарибә башланды. Һәрби әмәлијатлары дајандырмаг үчүн АДР ишә гарышмалы олду. Декабрын 26-да Азәрбајчан парламентинин фөвгәл'әдә ичласында парламент М.Ә.Рәсулзадәнин тәклифини гәбул етди. Тәклиф үч маддәдән ибарәт иди. Онлара уғун олараг Ермәнистан вә Күрчүстан парламентләри өз республикаларынын һөкүмәтләрини муһарибәни дајандырмаг вә сүлһү бәрпа етмәк үчүн конкрет тәдбирләр кәрмәјә чағырмалы идиләр. Күрчүстан вә Ермәнистан парламентләринә телеграмлар кәндәрилди. Телеграмларда дејилирди ки, муһаһисәли мәсәләләри ган төкмәк јолу илә дејил, сүлһ данышыглары апар-

маг јолу илә һәлл етмәк лазымдыр. Азәрбајчан вә Ермәнистан республикалары јаранана гәдәр Дағлыг Гарабағын Кәнчә губернијасындан чыхмаг, јахуд муһсәгил олмаг вә ја Јереван губернијасына дахил олмаг мәсәләси галдырылмамышды. Республикалар јарана кими, Јереванын тәблиғи, тәһрики вә тәзјиги илә бурадакы ермәни әһалисинин муәјјән тәбәғәләри Азәрбајчан республикасынын һакимијәтини танымагдан имтина етдиләр. Дағлыг Гарабағ ермәниләринин 1918-чи илин ијулунда Шушадә (шәһәр әһалисинин 46 фаизини азәрбајчанлылар тәшкил едирди) кечирилән биринчи гурултајы Дағлыг Гарабағы муһсәгил елан етди. Ермәнистанын тәркибинә дахил олмаг мәсәләси һәлә ачыг һалланмырды. Ермәнистан һөкүмәти Дағлыг Гарабағы ишғал планларыны һәјата кечирмәк үчүн ораја силаһлы гүввәләр јеритди.

Әзәли Азәрбајчан торпаглары олан Гарабағ торпагларыны әлә кечирмәјә чан атан ермәни һөкүмәти һеч нәдән - нә күтләви гырғынлардан, нә дә онларча јашајыш мәнтәгәсни јер үзүндән силмәкдән чәкинмирди. Һәлә 1919-чу илин јанварында дашнак һөкүмәти Гарабағ әразиси илә әлагәдар иддиалар ирәли сүрди.

Әрази бүтөвлүјүнү горујуб сахламагы вә өз вәтәндашларынын һәјатыны мудафиә етмәји өзүнүн башлыча вәзифәси сәјан Азәрбајчан Республикасы бу иддиалары гәти шәкилдә рәдд етди. Азәрбајчан парламенти Дағлыг Гарабағ мәсәләсини музакирә едәрәк, вәзижәти нормал хала салмаг үчүн тәдбирләр кәрду.

Ермәнистанда, өз дәдә-баба торпагларында јашајан муһсәлманларын амансызчасына, зоракылыгла вә күтләви сурәтдә дидәркин салынмасы бүтүн Загафгазијадә вәзижәти муһәккәбләшдирди, ики халг арасында әдавәт вә дүшмәнчилик салды. Сонралар дәјишдирилиб Јереван адландырылан Ирәван губернијасынын муһсәлман әһалиси Азәрбајчан һөкүмәти сәдринин адына өз бәјанатында билдирди ки, 1917-чи илин декабрындан 1918-чи илин ијун ајынадәк төкчә

Ирəван гoбeрнијасындa ермəни һəрби гүвəлəри 200-дəн чoх мұсəлмaн кəндини јeрлə Јeксaн eтмиш вə oд вyрyб јaндырмышдыр. Динч əһaлијə гaршы силəһ ишлəдилмишдыр, oнyн бир һиссəси пəрəн-пəрəн дүшəрəк дaғлaрa гaчмышдыр. Əзəлдəн əзəрбajчaнлыларын јашaдығы Сүрмəли, Ирəван, Eчмиəдзин вə Шəрyр гəзaлaрыннын əрaзисини ермəнилəр тyтдулар. 1919-чy ил јaнвaрын 8-дə Азəрбajчaн парламентинин ичлaсында парламент үзвү М.Н.Виногpaдoв чыгыш eдəрəк дeди ки, руслaр гəддaрчaсынa ишғaлдaн бəрх һиддəтлəндиклəрини, дəрин һүзнлə бaшсaалығы вeрдиклəрини вə бy вə дикəр тoрпaғларын бeлə вəһши үсулларлa зəбт eдилмəсинə гaршы өз гəти e'тирaзыны билдирилəр.

Азəрбajчaн парламенти рeспубликa һoкyмəтинə тəклиф eтди ки, вəһшилик əмəллəринин гaршысыны aлмaғ үчүн бүтүн вaситəлəрдəн кeниш истифaдə олунсун. Ермəни һoкyмəтинə өз нотaсында Фəтəли хaн Хoјски динч əһaлинин үзəринə силəһлы бaсгын илə əлaғəдaр гəти e'тирaзыны билдирди, əзəрбajчaнлы əһaлијə гaршы тəчaвүзүн дəрһaл дajандырылмaсыны тə'кид eтди. Тəдбирлəр кəрүлмəсинə бaхмajрaғ, Зaғaғaзијa рeспубликaлары арасындa нoрмaл гoншyлyг мyнaсибəтлəрини бəрпa eтмəк мyмкүн oлмaды.

Азəрбajчaн парламенти Дaғлыг Гaрaбaғдa тeрəдилəн милли тoғгyшмaларын сəбəбини арaшдырмaғ үчүн oрa хyсyси комиссијa кəндəрди, мəсəлəни өз ичлaсында кeниш мyзaкирə eтди. Ичлaсдa парламентин 46 үзвəриндəн Чyбaрјaн, Мaлхaзјaн вə бaшгa ермəни миллитчилəринин узун-узaды бəһтaнчы чыгышлары тyтaрлы дəлиллəрлə тəкизб олунду.

Дaшнaклaр 1918-чи илин ахырларындa əзəрбajчaнлыларын Зəнкəзyрдa 40 кəндини, 1919-чy илин јaнвaрындa Шyшa гəзaсында 9 кəндини дaғyтдылар. Онлар Ирəван гoбeрнијасындaкы əзəрбajчaнлы кəндлəриндə дə тaлaнчылығa бaшлaмыш "вə 60-дaн чoх кəнди мəһв eтмишдилəр.

Фəтəли хaн Хoјски дaшнaклaрын силəһлы бaсгын

ларынa e'тирaз eдəрəк Ермəнистaн һoкyмəтинə кəндəрдији нoтaдa јазырды: "Ермəнистaн рeспубликaсынын бy чyр һəрəкəтлəринин тaмaмилə јoлвeрилмəз oлдyғунy бир дaһa гeјд eдир, ермəни гoшунларынн тəчaвүзкaрлыг һəрəкəтлəринин дəрһaл дajандырылмaсында гəти тə'кид кeстəрир вə сизə бyнy билдирмəји өзүмə бoрч сaјырaм ки, əкəр динч мұсəлмaн əһaлијə гaршы һəрби əмəлијaтлaр дaвaм eтдирилəрсə мəним һoкyмəтим өз вəтəндaшларыннн һəјaтыны вə əмлaкыны гoрyмaғ үчүн тə'чили тəдбирлəр кəрмəјə мəчбyр oлaчaғ, мyмкүн oлaн нəтичəлəр үчүн исə мəс'yлијјəт Ермəнистaн һoкyмəтинин үзəринə дүшəчəкдир".

Дaшнaклaрын бaсгынлары 1920-чи илин əввəллəриндə дə дaвaм eтди- o зaмaн Зəнкəзyрдa 26 əзəрбajчaнлы кəнди дaғyдылды. 1920-чи ил мaртын ахырларындa дaшнaклaрын фəэл иштирaкы илə Гaрaбaғдa бaшлaнaн миллитлəрaрaсы тoғгyшмa зaмaны онларкa кəнд мəһв eдилди вə чoхлy aдaм гырылды.

Азəрбajчaнын əрaзи бyтөвлyјyнү тə'мин eтмəк прoблaминин əн чəтин вə əн мyрəккəби Дaғлыг Гaрaбaғ прoблeми oлду. Азəрбajчaн Рeспубликaсы гəддини дүзəлтмəјə мaчaл тaпaн кими Дaғлыг Гaрaбaғдa гajдa-гaнyн јaрaтмəғa бaшлaды. Бy истигaмəтдə һoкyмəтин илк əһəмијјəтли aддымы 1919-чy ил јaнвaрын əввəлиндə Шyшa, Чəбрaјыл вə Зəнкəзyр гəзaларынн Кəнчə гoбeрнијасындaн ајырыб мəркəзи Шyшa шəһəри oлмaғлa һəмин гəзaлaрдaн ибaрəт Гaрaбaғ кeнeрaл - гoбeрнaтoрлyғy јaрaтмaғ oлду. һəмин илин фeврaлын 12-дəн Хoсрoвбəј Султaнoв кeнeрaл-гoбeрнaтoр тə'јин eдилди. Онун бир əзəрбajчaнлы вə бир ермəни кəмəкчиси, ики əзəрбajчaнлы вə ики ермəни мəслəһəтчиси вaрды. Азəрбajчaн һoкyмəти кeнeрaл-гoбeрнaтoрa тaпшырды ки, Дaғлыг Гaрaбaғдa сeпeрaтчы һəрəкaтыны лəғв eдиб oрaдa гajдa-гaнyн јaрaтсын вə јeрли һaкимијјəт тəшкил eтсин.

Шyшa ермəни милли шyрaсы, X. Султaнoвун гoбeрнaтoр oлмaсынa e'тирaзыны билдирди вə Бритaнијa кoмaндaнлығындaн хaһиш eтди ки, Дaғлыг Гaрaбaғa

инкилис генерал - губернатору тә'јин едилсин. Бу мүрачигәтә әһәмијјәт верилмәди. Ермәнистан һөкүматы да Гарабаг генерал-губернаторлуғунун јарадылмасына вә Х.Султановун генерал - губернатор тә'јин олунасына дәрһал е'тираз етди вә белә бир иддиа ирәли сүрдү ки, буранын бөјүк һиссәси Ермәнистан әразисидир вә Х.Султанов ермәниләрин дүшмәнидир.

1919-чу ил январын 21-дә Азәрбајчан Республикасынын харичи ишләр назири Ермәнистанын харичи ишләр назиринә кәндәрдији телеграмда Ермәнистанын е'тиразыны әсассыз саяраг билдирди ки, Чаваншир, Шуша, Чәбрајыл вә Зәнкәзур рајонлары Азәрбајчанын әјрылмәз һиссәсидир. Ермәнистанын е'тиразы суверенлијә гәсд вә онун дахили ишләринә гарышмаг чәнди кими гијмәтләндирилди. Ону да гејд едәк ки, Гарабаг генерал-губернаторлуғунун јарадылмасы илә әләгәдәр Ермәнистан өз е'тиразыны Гафгазда Бөјүк Британија гошунларынын баш комәнданы генерал Томсона вә мүттәфиг дәвләтләрин Загафгазија баш комиссары һискәлә дә билдирмишди. Лакин онлар Азәрбајчанын Гарабаг губернаторлуғу јаратмаг вә губернатор тә'јин етмәк һүгүгуну шүбһә алтына алмадылар вә бу һүгүгу мүдафиә етдиләр.

1919-чу илин ијунун 25-дә Азәрбајчан Ермәнистан нота тәгдим едәрәк онун е'тираз вә иддиаларынын рәдд етди. Гарабаг мәсәләсиндә Азәрбајчанын дахили ишләринә гарышмамағы тәләб етди.

1919-чу илин апрелиндә инкилис һәрби гүввәләринин нүмәјәндәси Шаттелворт Бақыдан Шушаја кәдәрәк ермәниләри онларын гурултајында (23 апрел) Азәрбајчанын һакимијјәтини танымаға чағырды. "Азәрбајчан" газетинин (русча) мајын 4-дә вердији мә'лумата көрә "Гарабағын әһалиси инкилис һакимијјәти нүмәјәндәсинин чыхышыны сон дәрәчә разылыглар гаршыламышды."

Ијунун әввәлиндә Шушада вәзијјәт кәркинләшди. Ермәни милли шурасы Азәрбајчанын һакимијјәтини танымагда давам едирди. Кенерал-губернатор гәти тәдбирләр көрдү. Инкилис һәрби миссијасынын иш-

тиракы вә көмәји илә Шуша ермәни милли шурасынын сәдри вә башгалары Азәрбајчанын һүдудларындан Тифлисә говулдулар. Шушанын ермәни һиссәсиндә Султановла бир нечә јүз ермәнинин көрүшү кечирилди. Көрүш иштиракчылары Азәрбајчан республикасынын һакимијјәтини гәбул етдикләрини билдирдиләр.

1919-чу илдә Ермәнистан јенә һәј-күј салды. Ијунун 25-дә Азәрбајчан Ермәнистан нота верәрәк онун е'тираз вә иддиаларыны гәтијјәтлә рәдд етди, белә бир тәләб ирәли сүрдү ки, Гарабаг мәсәләсиндә Азәрбајчанын дахили ишләринә гарышмағы дајандырсын.

Ермәнистанын Дағлыг Гарабағы сијасы вә дипломатик васитәләрлә Азәрбајчандан гопарыб өзүнә илһаг етмәк чәһдләри боша чыхды.

Ермәнистан һәрби васитәләрә әл атды. Андроник өз силаһлы дәстәси илә Гарабаға јолланды, бүтүн јол боју Азәрбајчан кәндләрини дағдыб талан едәдә, азәрбајчанлылары гыра-гыра. Ермәнистан һөкүмәти Азәрбајчана расми билдирди ки, һәм кенерал Андроник, һәм дә онун дәстәси ермәни гошунларынын тәркибиндән чыхарылмышдыр, о, Ермәнистан һөкүмәтини танымыр, Андроникин вә онун дәстәсинин ермәни милли гошунлары илә куја әләгәси јохдур вә Ермәнистан республикасынын һөкүмәти онларын мәс'улијјәтсиз фәалијјәтинә һеч чүр чавабдәһ дејилдир. Лакин Ермәнистан һөкүмәти бу дәфә дә сәмими дејилди. Јереванда чыхан бир гәзет 1919-чу ил апрелин 27-дә јазмышды: " Срағакун Андроник вә онунла бирликдә 1000 нафәрә јахын сувари Зәнкәзурдан гәјятмышдыр. Һөкүмәт Андроники гаршыламаға Дронун көндәрмишди ки, онлара әскәри еһтирам кәстәрилсин". Бу, Ермәнистан һөкүмәтинин ән'әнәви икиүзлү сијасәти олуб, Азәрбајчана едилән һәрби мүдахиләни пәрдәләмәкдән ибарәт иди.

Азәрбајчан Демократик Республикасы Загафгазијанын бүтүн азәрбајчанлыларынын вә мүсәлманларын милли мәнәфеләринин ардычыл вә принципал мүда-

фиэчиси кими чыхыш едирди. О,Загафгазијанын бүтүн азэрбајчанлы вә мүсәлман әһалисинин мәнәфе јини мүдафиә етмәк үчүн бир сыра дипломатик ад-дымлар атды. Ермәни гулдурларынын Зәнкәзурда вә кечмиш Ирәван губернијасында азэрбајчанлылара гаршы ганлы чинајәтләринә дәфәләрлә гәти е'тира-зыны билдирди. Ејни заманда Ермәнистанын рәсми даирәләринин куја Азэрбајчанда ермәниләрин күтлә-ви сурәтдә гырылмасы һаггында бөһтанларыны ифша етди.Азэрбајчанын Күрчүстандакы нүмәјәндәси М.Ј.Чәфәров һәмин ифтиралары алт-үст едәрәк ја-зырды: "Бүтүн фәалијјәти заманында мәним һөкүмә-тим вар гүввәси илә јан-јана јашајан ики милләти тамамилә барышдырмаға чалышмыш вә чалышмагда-дыр.Биринчи нөвбәдә һөкүмәтим чалышырды ки, ер-мәниләрин болшевик ады илә Бакыда вә Шамахыда мүсәлманлары гырыб, рәсми сурәтдә тәһгиг едилди-јинә көрә 10 миндән чох мүтәчавиз түрк тәләф ет-мәләри, јахуд бу ил баһарда низами ермәни гошун-лары тәрәфиндән Ирәван губернијасындан 200 - дән зијадә түрк кәндини талан вә мәнв етмәләриндән вә саир бу кими һадисәләрдән долајы һәјәчана кәлмиш олан Азэрбајчан түркләрини сакит етсин".

Тифлисдә 1919-чу ил нојабрын 23-дә Азэрбајчан илә Ермәнистан арасында сәзиш имзаланды. Разы-лыг әлдә едилди ки,тоггушмалар дајандырылсын вә бир даһа силаһа әл атылмасын. Бүтүн мүбаһисәли мәсәләләр, о чүмләдән сәрһәд мәсәләләри данышыг-лар васитәси илә һәлл едилсин.

Лакин Ермәнистанла бағланан сәзиш кағыз үзә-риндә галды. Ермәнистан Азэрбајчана әрази иддиа-ларындан әл чәкмәди. Әһалинин 61,5 фаизи,башга мә'лумата көрә 67 фаизи азэрбајчанлылар олан Нах-чываны Ермәнистан Республикасы өзүнүнкү сәјурды. Азэрбајчан Республикасы е'лан едилән заман Ирәван губернијасына дахил олан Нахчыван дәрһал Азэрбај-чанла бирләшмәји гәрәра алды. Лакин о заманкы шәраитдә бу бирләшмәнин гејри - мүмкүнлүјүнү нә-

зәрә алараг вә Ермәнистана табе олмамаг үчүн Нах-чыван 1918-чи илин нојабрында Араз республикасы ады алтында өзүнүн мүстәгиллијини е'лан етди.Ермә-нистан дәфәләрлә Нахчывана басгын едиб ону гы-лынчла тәслим етмәјә чалышды. Лакин чохлу гурбан-лара бахмајараг нахчыванлылар әјилмәдиләр, тәслим олмадылар.

Нахчыванын Азэрбајчан һөкүмәти тәрәфиндән тә'јин олунмуш мүвәггәти кенерал-губернатору 1919-чу ил октјабрын 26-да јазмышды:"Мүттәфиг гошунлар команданлыгын нүмәјәндәләри илә белә разылыга кәлдик ки, полковник Делли Нахчыванда кенерал - губернатор сифәти илә дејил, Парис сүлһ конфран-сынын јахуд АБШ-ын нүмәјәндәси сифәтилә галыр. Онларын бу разылыгы илә Нахчываны, "мүттәфиг идарә зонасы е'лан етмәк мәсәләси артыг орадан көтүрүлүр вә мүәјјән ма'нада онларын бу өлкәни Азэрбајчана бирләшмәјә разылыгы ифадә олунур." Биз-һахимийјәт вә әһалионлара "јекдилликлә билдири-рик ки, бу өлкәни әслиндә Азэрбајчан Республикасы илә бирләшдирмишик вә әхәр сүлһ конфрансы бизи өз республикамыздан ајырса, халг мәдәни дөвләтлә-рин аловларында мәнв олмаға разы олар, амма Азэрбајчандан ајрылмаға јох".

Нахчыванлыларын дәјанәти вә Азэрбајчан һөкүмә-тинин сә'јләри нәтичә е"тибары илә Ермәнистанын Нахчывана јијәләнмәк нијјәтләрини пуча чыхартды.

Дашнакларын даими басгынлары нәтичәсиндә бир чох азэрбајчанлы јурдуну тәрк едиб башга јерләрдә ничат тапмаға мәчбур иди. Тәкчә 1919-чу илин јан-варындан Чәваншир, Чәбрајыл, Шуша гәзаларына 40 миңә гәдәр, Кәнчә маһалына 21 миндән чох, Шама-хы маһалына 25,8 миң, Нуха маһалына 5,1 миң гач-гын кәлди, үмумийјәтлә гачгынларын сәјы 100 миңә чатырды.

Азэрбајчан Демократик Республикасы һимәјә Со-сиал Тә'минат Назирлијинин органлары гачгынлара мадди јардым көстәрирдиләр,јә'ни онлара пул ве-рир,хүсусилә мәнтәгәләрдә исти јемәк пәјлајырдылар.

1919-чу илдә Назирлик гачгынлара Јардым үчүн 3 милјон манат мұавинат ајырмышды.

Ермәнистанла Азәрбајчан арасында 1919-чу илин нојабрын 23-дә имзаланан сазишдән сонра Азәрбајчан өз һәрби һиссәларини Зәнкәзурдан кери чағарды. Бағланан сазишә көрә тоғгушмалар дајандырылмалы, мұбаһисәли мәсәләләр, о чүмләдән сәрһәд мәсәләләри данышығлар васитәси илә һәлл едилмәли иди. Лакин Ермәнистан тәрәфи бу сазиши кобуд сурәтдә позуб Зәнкәзура низами гошун һиссәләри көндәрди. Азәрбајчан көндләринин таланы вә динч азәрбајчанлы әһалисинә вәһшичәсинә диван тутулмасы кениш мигјас алды. 1919-чу ил декабрын 14-дә Азәрбајчан һөкүмәтинин тәшәббүсү илә Бақыда ермәни - Азәрбајчан конфрансы ачылды. Конфрансы харичи ишләр назире М.Чәфәров ачды. Конфрансын күндәлининә сәрһәдләри дағигләшдирмәк, гачгынлар, дәмир јолу вә тичәрәт һағгында мұғавиләләр имзаламасә мәсәләләри дахил иди. Бундан башга ики республика арасында нормал мұнасибәтләр јаратмағ үчүн Азәрбајчан һөкүмәтиндән олан нұмәјәндәләрин рәһбәри Ф.Хојски Зағағгазија республикаларынын конференсија һағгында мәсәләләри мұзакирәјә дахил етмәк тәклифини ирәли сүрдү. Лакин конфранс Ермәнистан нұмәјәндәләри тәрәфиндән әсассыз шәкилдә рәдд едилди. 1919-чу ил декабрын 30-да Азәрбајчан һөкүмәти мұттәғиг дөвләтләрин баш комиссарындан хаһиш етди ки, Зәнкәзурда талан вә гыргынын дајандырылмасы үчүн мүмкүн олан бүтүн тәдбирләри көрсүн. 1920-чи илин јанварында Ермәнистанын һәрби фәалијјәти даһа да күчләнди. Белә бир шәраитдә Азәрбајчан һөкүмәти өз гошун һиссәларини Дағлыг Гарабағда чәмләшдирмәјә башлады.

1920-чи илин мартында Новруз бајрамы кечәси Ермәнистанын рәһбәр дашнак даирәләринин тәһрики вә башчылығы илә ермәни силәһли дәстәләри гәфләтән вә ејни заманда Шушадә, Ханкәнддә, Әскәрәндә вә Тәртәрдә јерләшмиш Азәрбајчан гошун һиссәларинә һүчүм етдиләр. Дағлыг Гарабағда Азәрбајчан

әлејһинә гијам башланды.Лакин тезликлә гијамчылар мөһв едилдиләр.

Ермәнистанын һәрби гүввәләри тәрәфиндән Азәрбајчан көндләринә, торпағларына едилән һүчүмлар нәтичәсиндә 1918-чи илин јанварында Шуша гәзасында 9 көнд дағыдылмышды. 1920-чи илин әввәлляриндә Зәнкәзурда, март ајынын сонларында исә Гарабағда ермәни-дашнак террору нәтичәсиндә чохлу азәрбајчанлы гырылмышды.

Азәрбајчан Республикасы илә Күрчүстанын мұнасибәтләри

Күрчүстан һөкүмәтинин башчысы Рамишвили Азәрбајчанла Күрчүстанын сәрһәдләринин кечмиш Јелизаветпол вә Тифлис губернијаларынын әразиси үзрә мөјјән олунмасы һағгында бәјанат вермишди. Бу бәјаната үјгүн оларағ күрчү һөкүмәти ијун ајынын әввәлляриндә Борчалы маһалына күрчү вә алман һәрби дәстәләри көндәрди, ејни заманда бу дәстәләрә Појлу көрпүсүнә гәдәр дәмирјол хәтти боју әразини тутмағ әмри верди. Борчалыја дахил олан һәрби һиссәләрин көмәклији илә күрчү мәмүрлары өз идарәларини гурмагла јанашы, бурада тахыл мәһсулуну мұсадирә едир, јерли әһалини инчидәрәк, онлары јурдларыны тәрк етмәјә мәчбур едирдиләр. Јерли әһали өз жығынчағларында гәбул етдикләри гәтнәмәләрдә Азәрбајчан һөкүмәтинә мұрациәт едир, бу торпағларын Азәрбајчан торпағлары һесаб едилмәсини, јени јаранмыш Азәрбајчан Демократик Республикасынын өз һакимијјәтинин Борчалыда тәсбит етмәсини тәләб едирди. Азәрбајчан һөкүмәти әһалисинин әсасән азәрбајчанлылардан ибарәт олдуғу вә кечмиш Јелизаветпол губернијасына битишик Борчалы маһалынын орта зонасы Тифлис маһалынын шәрғи (Гарајазы) вә Сығнах маһалынын чәнуб - шәргинин тәлејинә бикәнә дејилди. Ијун ајынын 14-дә Азәрбајчан һөкүмәтинин харичи ишләр назире өз нотасында Борчалы, Гарајазы вә Сығнах маһалларына күрчү-ал-

мән һәрби һиссәләринин јеридилмәси илә буранын Күрчүстана гатылмасына гәт'и е'тиразыны билдириб, бу проблемин сијаси јолла һәллинин тәрәфдары олдуғуну көстәрди.

1918-чи ил ијул ајынын 20-дә Күрчүстан һөкүмәти Гарајазыда олан Азәрбајҗан һәрби һиссәләрини 24 сәат мүддәтиндә бурадан чыхармағ һаггында ултима-тум верди. Азәрбајҗан Республикасынын харичи иш-ләр назирини бир даһа бу мәсәләни сијаси јолла һәлл етмәк тәклифини ирәли сүрәрәк көстәрди ки, " ики республика арасында сәрһәдләр мәсәләси һәлә һәлл едилмәишдир. Мәним һөкүмәтим бу мәсәләни һәлл етмәк үчүн хүсуси бейнәлхалг комиссија јаратмағы тәклиф етмиш вә јенә дә тәклиф едир. Тәбии ки, һәмин комиссијанын ишинин нәтичәсиндә әкәр көстәрилән әрази Күрчүстан әразисинә дүшсә, онда мәним һөкүмәтим өз һәрби һиссәләринин чыхарылмасы һагда тә'чили сәрәнчәм вермәји ләнкитмәјәчәкдир".

Алманија вә Түркиянин Гафгаздакы нүмајәндәләринин тәзјиги алтында август ајынын сонунда күрчү һөкүмәти мүбаһисәли әрази мәсәләләри үзрә орбитаж комиссијасынын јарадылмасына өз разылығыны билдирди. Комиссијаја Азәрбајҗан, Күрчүстан вә битәрәф дәвләтләрдән биринин нүмајәндәси дахил олмалы иди. Лакин даһа сонра гаршылығы разылығы әсасән ики өлкә арасындакы әрази мәсәләләринин кечирилмәси Истамбулда нәзәрдә тутулмуш бейнәлхалг конгресдә һәлли гәрәра алынды.

Конгресин ачылмасыны көзләјән Загафгазија нүмајәндә һеј'әтләри әрази мәсәләсиндә бир-бирини тәкзиб едән мүхтәлиф лајиһәләр һазырлајыб, әрази иддиаларыны әсасландырмағ үчүн Истамбулуң дәври мәтбуатында кениш тәблиғат компанијасына башладылар. Азәрбајҗанын нүмајәндә һеј'әти Борчалы, Тифлис вә Сыгнах маһалларынын кечмиш Јелизаветпол губернијасына битишик әразиләринин Азәрбајҗан Республикасы тәркибиндә олмасыны, бу әразинин јерли әһалисинин бүсбүтүн азәрбајҗанлылардан ибарәт олмасы, онларын мүтләг Азәрбајҗан Республика-

сына бирләшмәк арзусу, беләликлә бу рајонлара мүнасибәтдә тә'јинат һүғугунун танынмасы илә әсасландырылды. Күрчү нүмајәндәләри өз иддиаларыны тарихи принцип - "Бу торпагларын әсрләр боју Күрчүстан тәркибиндә олмасы вә Күрчүстан пајтахтынын лап јахынлығында јерләшмәси" илә әсасландырылдылар. Бундан башга онлар һәтта Көјчә көлү рајону, Газах вә Загатала маһалларынын да тарихән күрчү торпаглары олдуғуну иддиа едирдиләр. М.Ә.Рәсулзаде илә сөһбәтиндә күрчү нүмајәндә һеј'әтинин башчысы һөкүмәтин иддиаларынын гәти олдуғуну көстәрәрәк гејд едирди ки, әкәр онларын әрази иддиалары тә'мин едилмәсә ган төкмәли олачаглар. М.Ә.Рәсулзадәнин чавабы Азәрбајҗан һөкүмәтинин бу мәсәләдә гәтијјәтини көстәрмәк бахымындан сәчијјәвидир. О, күрчү нүмајәндәсинин чавабында демишди: "Нә етмәк олар, әкәр мәчбур етсәләр ган да төкмәк олар".

1919-чу илин мартында Загафгазија конфрасынын әрази комиссијасынын ичласы кечирилди. Белә разылығы әлдә едилди ки, мүбаһисәли әрази мәсәләләри динч јолла, сазишлә, сазиш бағланмадыға исә арбитражда һәлл едилсин. 1919-чу илин ијунун 27-дә Азәрбајҗанла Күрчүстан арасында мүғавилә бағланды. Мүғавиләдә һәмин принципләр тәсдиг олунду. Мүғавиләнин 4-чү бәндиндә дејилирди ки, Азәрбајҗан вә Күрчүстан арасындакы сәрһәд мәсәләси мүғавилә вә арбитраж јолу илә һәлл едилчәкдир. Загатала мәсәләси мүнагишәсиз һәлл едилди. Әһалисинин 91,9 фаизи мүсәлманлардан ибарәт олан Загатала чамааты АДР-сы Јаранан кими онун һакимијјәтини елликлә таныды вә Азәрбајҗанын тәркибиндә галмағ әзмини билдирди. Индики Загатала, Балакән вә Гах рајонларыны әһатә едән әразидән ибарәт Загатала губернијасы тәшкил едилди. Мәммадаға Шаһмалыјев губернатор тә'јин едилмәклә губернија вә јерли идарә органлары јарадылды.

1919-чу илин ијул ајында Азәрбајҗанла Күрчүстан арасында бағланан мүғавиләнин һәрби маддәләри дә вәр иди. Бу пакта көрә Деикин тәчавүзүнә мә'руз

галан тәрәф муттәфигин һәрби ярдымына бел бағла-
ја биләрди. Пактын имзаланмасындан бир гәдәр сон-
ра Күрчүстан тәрәфиндән әвәзи нефт вә нефт мән-
суллари илә өдәнилмәк шәрти илә Азәрбајҗан орду-
суна күрчү забитләри көндәрилмәси, Азәрбајҗандан
забит вә әскәрләрин Күрчүстандакы мөвчуд мәктәб-
ләрә е'зәмы вә с. һаггында кизли мугавилә бағла-
ныр. Мугавиләнин шәртләринә әсәсән тезликлә кене-
рал Мурад Киреј Тлехасын башчылығы илә Тифлисә
һәрби комиссија көндәрилик. Бу комиссија Күрчү-
стандан 12 кичик топ, 12 дағ топу вә бунларә ләзы-
ми гәдәр күллә, 3000 бешатан түфәнк, 211 топчу вә
сувари гылынчы, 795 низә, 24"максим"пулемјоту,сә-
фәр мәтбәхи вә башга һәрби ләвазимат алыр.

Азәрбајҗан — нкилис мүнәсибәтләри.

Түркия илә Антанта арасында 1918-чи ил октяб-
рын 30-да имзаланмыш Мудрес барышыг мугавиләси-
нә әсәсән Түркия гошунлары Азәрбајҗаны тәрк ет-
мәли, муттәфиг гүввәләри тәрәфиндән Бакынын ту-
тулмасына мане олмамалы, Загафгазија дәмиз јолу
үзәриндәки нәзарәт һугугуну Антантаја күзәштә кет-
мәли иди. Нојабрын 4-дә Азәрбајҗан һөкүмәти бу
мугавиләни писләјиб, Түркия вә Антанта һөкүмәтлә-
ринә өзүнүн гәти е'тиразыны билдирди. Азәрбајҗан-
нын е'тираз нотасына Түркия харичи ишләр назир-
лијинин чавабында дејилдик:"Бакынын тутулмасына
мане олмадыгына бахмајараг Османлы һөкүмәти бу
шәһәри һеч чүр Антантаја күзәштә кетмәмишдик.
Османлы һөкүмәти һеч вахт она мөхсус олмајан тор-
паглары үчүнчү шәхслә күзәштә кетмәк фикриндә ол-
мамышдыр".

Иранын Әнзәли шәһәриндә олан инкилис һәрби
һиссәләри муттәфигләр адындан Бакыны тутмалы
иди.

Өз табелијиндә аз-чоһ дәрәчәдә гүдрәтли гошун
һиссәләри олмајан Азәрбајҗан һөкүмәти вә јенидән
топланмыш Азәрбајҗан Милли Шурасы истиглал

принспләриндән кери чәкилмәмәк шәртилә Бақыја
кәләчәк инкилис кенералы Томсонла дил тапмаг си-
јасәти јеритмәк мәчбуријјәтиндә галды.

Азәрбајҗанын нүмәјәндә һеј'әти Ә.Ағаоглу, Н.Ју-
сифбәјли, М.Рәфијев инкилис һәрби һиссәләринин
команданы кенерал Томсонла АДР-ны танымаг һаг-
гында данышыг апармаг үчүн Ирана јолланмышды.
Лакин Азәрбајҗан нүмәјәндә һеј'әтинин тәләби гәти
сурәтдә инкилисләр тәрәфиндән рәдд едилмишди.
Томсон демишдик ки,"Азәрбајҗан республикасы һөкү-
мәти түркләрин интригасы нәтичәсиндә јаранмыш вә
халг арасында һеч бир дајаға малик дејилдик".

Томсонун бу бәјәнатына Азәрбајҗан нүмәјәндәлә-
ринин кәскин е'тиразындан сонра кенерал кәстәр-
мишди:"Бир һалда ки, сиз әксинә иддиа едирси-
низ,онда кәләрик, јериндәчә тәһгигат апарыб, муга-
фиг гәрар гәбул едәрик".

Инкилис кенералы Томсон Бақыја кәлмәмишдән
әввәл ашағыдакы мәзмунда бәјәнәтлә чыхыш етди:

I. Нојабрын 17-дә,саат 10-а гәдәр Бакы
шәһәри бүтүн түрк вә Азәрбајҗан го шунларындан
тәмизләнмәлидик.

II. Азәрбајҗанын дикәр јерләри истисна
олмагла Бакы шәһәри вә онун мә'дән ләри инки-
лис гошунлары тәрәфиндән

ишғал олунмалыдыр. III. Азәрбајҗанын рәсми ола-
раг танынма сында, Инкилтәрә, Франса вә Америка
нүмәјәндәләри Азәрбајҗан һөкүмәтини
де-факто кими таныыб, онунла әләгә
сахламалыдыр.

IV. Ашағыдакылар истисна олмагла шәһәр дә
олан бүтүн тәшкилат вә мүүссисә ләр өз фәалијјәт-
ләрини давам етдик мәлидик:

а) кенерал Томсон Бакынын кенерал губернато-
ру олмалыдыр;

б) шәһәр полис идарәсинә инкилисләр
рәһбәрлик етмәлидик;

в) шәһәр думасына азад фәалијјәт
кәстәрмәк үчүн имкан верилир;

г) Парис сүлһ конфрасында Азербайҗанын милли истиггалы мәсәләси

дискуссијага дахил едиләчәкдир;

д) Л.Бичераховун һәрби дәстәләри

Бақыја инкилис һәрби гүвәләри илә дахил олмадырлар;

е) ермәни һәрби дәстәләри Бақыја бурахылмајачагдыр".

1919-чу илин февралында Инкилтәрә һөкүмәти инкилис гошунларынын Бақыдан чыхарылмасы һаггында гәрар верди. Галиб дәвләтләрин Али Шурасы Загафгазијанын Италија гошунлары тәрәфиндән тутулмасы тәклифини ирәли сүрдү. Италија һөкүмәти бу реиону үзәриндә мандаты гәбул етди. Италијанын Загафгазијада олмасы өн узағы Јерли шәраити өјрәнмәк характери дашыјырды. Принс Савојун рәһбәрлик етдији Италија нүмајәндә һеј'әти 1919-чу ил мајын 16-да Бақыја кәлди. Оунуң далынча полковник М.Габбанын башчылығы илә һәрби экспертләр группу Бақыја кәлди. Италија нүмајәндәләри Азербайҗандакы вәзијәтлә таныш олдулар вә оунуң мүдафиә еһтијачларына көмәк кәстәрәчәкләрини вә'д етдиләр. Полковник М.Габба Азербайҗанын игтисади еһтијачларынын һәддиндән артыг чоһ олмасындан һејрәтләнишди. Лакин Италијанын Загафгазијадакы мәнәфеләри Ромадакы кабинет дәјишиклији нәтичәсиндә уғурсузлуға дүчар олду. Италијанын Јени баш назири тәјин олуан Франческо Нитти Загафгазија реиону үзәриндә мандаты ләғв етди.

АДР — Иран мүнәсибәтләри

1919-чу илин пајызында Деникинин Азербайҗан үзәриндә тәһлүкәси даһа да артды.

Парисдәки Азербайҗан нүмајәндә һеј'әти сүлһ конфрансынын сәдринә мүрациәт едәрәк, Деникинин тәчәвүзкар мејлләринә өз е'тиразыны билдирди. Но-тада кәстәрилди ки, инкилис һәрби һиссәләринин Азербайҗаны тәрк етмәсиндән сонра Деникинин

Азербайҗана мүнәсибәти писләшмиш, Дәрбәнд, Јолунда оуну орду һиссәләринин чәмләшмәси артмышды.

Деникин тәһлүкәсинин артмасы, Јени Франкыш дәвләтләрин суверенлијинин тәсдиги саһәсиндәки гејри - мүүјәнлик 1919 -чу илин пајызында Азербайҗан нүмајәндә һеј'әтинин өлкәнин харичдән тәһлүкәсизлијини тә'мин етмәк мәсәләсиндә Иран амилиндән истифадәјә сөвг едирди.

Һеч бир Гәрб дәвләти һимајә кәстәрмәк истәмәдијинә кәрә Азербайҗан нүмајәндәләри өлкәнин тәһлүкәсизлијини тә'мин етмәк үчүн ејни дәрәчәдә зәиф олан гоншу дәвләтләрлә әмәкдашлығы күчләндирмәјә чалышырдылар. Онларын Иранла әлағәси-әввәли пис башлајан бу әлағә јахшылашды вә ики өлкә арасындакы бағлылығын һәјәти әһәмијјәтини сүбүт етди. Әслиндә, бу дипломатик әлағәләр Иран Прарисдә өз әрази иддиаларыны ирәли сүрәндән дәрһал сонра башламышды. Азербайҗан харичи ишләр назиринин мүавини Адил Зијадханов республиканын нүмајәндәси кими Теһранда галды, Иранда исә Сејид Зијәдин Тәбәтәбаинин башчылығы илә дипломатик нүмајәндә көмрүк, почт хидмәти вә тичарәт әлағәләри һаггында данышыглар апармаг үчүн Бақыја јола дүшдү.

1919-чу илин сентјабр ајында Иранын Јени харичи ишләр назири Фируз Мирзәнин нүмајәндә һеј'әтинин башчысы сифәти илә Парисә кәлмәсиндән сонра Иранын Азербайҗан истиглаллијәтинә мүнәсибәти там дәјишди. Бунун әсасында Азербайҗан вә Иран нүмајәндә һеј'әтләринин көрүшләриндә ики өлкә арасында иттифаг јаранмасы һаггында сәнәт гәбул едилди. 1919-чу ил нојабрын 1-дә Азербайҗан нүмајәндә һеј'әти илә Иран нүмајәндәләри арасында ашағыдакы бәндләрдән ибарәт сәнәт имзаланмышды:

1. Гафгаз Азербайҗанынын Русијада һәр һансы форма вә шәкилдә дәвләт һа кимијјәти вә гурулушунун јаранма сындан асылы олмајараг, Азербайҗан нүмајәндә һеј'әтинин сүлһ конфран сынын тагдим етдији тәләб вә хәри тәләрдә кәстәрил-

миш торпаглар илә Русијадан бирдәфәлик вә гәти сурәт дә арылыр;

II. 1918-чи ил мајын 28-дән е'тибарән Гафгаз Азәрбајҗанынын көстәрилән һудудларында мөвчуд олан Азәрбајҗан Республикасынын пәјтахты Бақы шәһәри, үмуми сечки һугуғу әсасында Азәрбајҗан һөкүмәти тәрәфиндән чағрылан Азәрбајҗан Мүәссисләр мәчлисинин тәсдигиндән сонрақы ганунлар чәрчивәсиндә фәалијјәт көстәрән сечкили президент парламенти олмагла мүстәгил,суверен,демократик республика кими таныныр;

III. АДР-сы гоншу Иран дәвләти илә сижәси-игтисади әлағәҗ јарадыр,бу әлағәнин әсаслары вә формалары, еләчәдә јоллары ики дәвләтин парламентаринин тәсдиги илә Иран вә Азәрбајҗан һөкүмәтләри тәрәфиндән гаршылығлы разылыға әсасән ишләниб һазырланыр вә мүәјјән едилир. Өзү дә Иран вә Азәрбајҗан һөкүмәтләринин харичи ишләр сәһәсиндә фәалијјәтләринин бирләшдирилмәси арзу олунур;

IV. I вә II бәндләрдә јухарыда көстәрилән мәгсәдләрә наил олмасы, Азәрбајҗан Республикасынын истиглалынын танынмасы, онун мүстәгиллији вә бү төвлүјүнә һәр һансы гәсдин хәтәр сизләшдирилмәси ишиндә Азәрбајҗан Республикасы Ирана көстәрилән көмәк тимсалында онун сижәси,игтисади,мә дәни инкишафына вә һәрби гүввәләри нә Инкилтәрәнин һәгиги көмәјинә мөһтәҗдыр".

Әли Мәрдан бәј Топчубашов Назирләр Шурасынын сәдринә јазырды:"Биз,әлбәттә, Иранын мүасир вәзијјәтини, о чүмләдән онун Инкилтәрә илә бағладығы вә бизим инчәликләринә гәдәр тәһлил етдијимиз 9 август тарихли мугавиләсини нәзәрә алырыҗ".

Азәрбајҗан нүмајәндә һеј'әти ону нәзәрә алырды ки,Иранла конфедерасија типли бирлијин јаранмасы вә мугавилә ләјһәсиндә ирәли сүрүлмүш башга муддәаларын да һәјата кечирилмәси суверенлијини сахлајараҗ Шималын 10 илләрлә Чәнубла бирләшмәк

һәсрәтинә сон гојачаҗ.

Лакин бу мугавилә тәсдиг едилмәди.

АДР-нын дүнјанын әсас дәвләтләри тәрәфиндән танынмасына көрә Иран 1920-чи ил мартын 20-дә Азәрбајҗаны рәсми олараҗ бир дәвләт кими таныды.

Азәрбајҗан нүмајәндә һеј'әтинин Парис сүлһ конфрансында иштиракы.

Биринчи дүнја мұһарибәсинин сона чатмасы илә әлағәдар сүлһ вә мұһарибәдән сонрақы сижәси, игтисади мәсәләләри һәлл етмәк үчүн Парисдә бейнәлхалғ сүлһ конфрансынын чағрылмасына гәрар вердиләр. 1918-чи ил декабрын 7-дә ачылмыш Азәрбајҗан парламенти Парис конфрансында иштирак етмәк үчүн Франсанын пәјтахтына там сәләһијјәтли вә кешиш һугуға малик нүмајәндә һеј'әти көндәрди. Она парламенти сәдри Ә.М.Топчубашов башчылығ едирди. Нүмајәндә һеј'әти чох партијалылығ әсасында формалашмышды вә ашағыдақы үзвләрдән ибарәт иди. М.Һ.Һачынски (мүсават), Ә.Ағаоғлу (битәрәф демократ), Ә.Шејхүлисламзадә (һүммәт), - мүшавирләрдән - М.Мәһәррәмов (социалист),әмәкдашлары - Ә.Һүсејнзадә (битәрәф),В.Маргевски (битәрәф) иди. Онлардан башга нүмајәндә һеј'әтинә катибләр (С.Мәликов,Һ.Мәммәдова) вә тәрчүмәчиләр (А.Гафаров, Г.Гафарова, Һ.Мәммәдова),һеј'әт сәдринин шәхси катиби дә (Р.Топчубашов) дахил иди. Һәлә јолда олан заман Әһмәд бәј Ағаоғлу"Иттифағ вә Тәрәгги"партијасынын рәһбәрләриндән биринин иттиһамы илә тутулуб мүттәфиғләр тәрәфиндән Малта адасына һәбсә көндәрилди.

1919-чу илин јанвар ајынын 20-дән башлајараҗ Азәрбајҗан нүмајәндә һеј'әти Франса һөкүмәтиндән Парисә кетмәк үчүн ичәзә көзләјирди. Күрчү ермәни,еләчә дә Дағлылар -Республикасы нүмајәндәләринин чохдан Парисә јола дүшдүкләринә,тәблиғат вә тишкилати ишләрә башламаларына бахмајараҗ, Азәрбајҗан һеј'әти үч ај јарым Истамбулда ичәзә көзлә

мәли олду. Инкилис һөкүмәтинин көмәји илә Парисә кетмәк ичәзәси ала билән нүмәјәндә һеј'әти 1919-чу илин апрелин 22-дә Јола дүшдү вә мај ајында Пари-сә чатды.

Парис сүлһ конфрансы Колчак һөкүмәтини бүтүн кечмиш Русија ғразисиндә али һакимијәт органы кими таньмағ һаггында ғәрар гәбул етмишди. Азәр-бајчан, Дағлылар Республикасы, Естонија, Кубан, Күр-чүстан, Латвија, Литва, Украјна нүмәјәндәләри сүлһ конфрансынын сәдринә биркә мүрачиәтлә бу ғәрара өз е'тиразларыны билдириб, Вилсонун 14 маддәлик мәшһур принципләриндә Јерини тапмыш өз мүгәддә-ратыны тә'јин етмәк һүгүгуна фәктики оларағ мүстә-гил дәвләтләр кими мөвчуд олан бу өлкәләрә дә шамил едилмәсини вә онларын рәсмән танынмасыны тәләб едирдиләр.

1919-чу ил мајын 28-дә Истиглал күнү Азәрбајчан нүмәјәндә һеј'әти о дәврүн ән танынмыш дәвләт хә-димләриндән олан АБШ президенти В.Вилсонла кө-рүшә билди. Тәгдим олунмуш мемурандумда Азәрбај-чан Демократик Республикасынын јаранма тарихи, онун бир иллик инкишаф Јолундан бәһс едилир, ис-тиглал Јолунда вердији гурбанлардан данышылырды. Көстәрилди ки, бу Јолда Азәрбајчанын ики шәһәри вә 500 кәнди дағлымыш, Азәрбајчан халгы 100 мин-дән 150 минә гәдәр гурбан вермишди. Даһа сонра Вилсон да Азәрбајчанын истиггалијәтинин танынма-сы .Вилсон принципләринин Азәрбајчана аид едил-мәси, Азәрбајчанын Милләтләр Чәмијәтинә гәбул едилмәси, АБШ-ын Азәрбајчана һәрби ләвазимат са-һәсиндә Јардым етмәси, АБШ-ла Азәрбајчан арасын-да дипломатик вә игтисади әлағәләрин бәргәрар едилмәси мәсәләләриндә Азәрбајчан нүмәјәндә һеј'әтинә көмәк көстәрилмәси хаһиш едилирди.

Бу да әләвә едилирди ки, мүстәгил Азәрбајчан Республикасынын чар Русийасынын борчларында онун пајына дүшән һиссәни өдәмәјә гадирдир вә Јухары-дакы шәртләр мүғабилдә буна һазырдыр.

Лакин президент Вилсон Азәрбајчан нүмәјәндә һеј'әтини сојуғ гаршыламыш, сүлһ конфрансынын дүнјаны кичик һиссәләрә парчаламағ нијјәтиндә ол-мадығны дедикдән сонра Азәрбајчан нүмәјәндәлә-ринә конфедерасија идејасыны мүдафиә етмәји мәс-ләһәт көрмүш, милләтләр чәмијәтинин мандаты илә бөјүк дәвләтләрдән биринин бу конфедерасија үзәри-нә гәјјумлуғунун реал чыхыш Јолу олдуғуну демишди.

Конфедерасија мәсәләсинин мүсбәт һәллинә, үму-мијјәтлә Азәрбајчан вә гисмән Күрчүстан нүмәјәндә һеј'әтләринин уғурлу ишинә ермәни нүмәјәндәләри-нин позучулуг фәалијјәти ән бөјүк манеә иди. Онлар әрази-сәрһәд мәсәләсинә суверенлијин танынмасы проблеминдән даһа чоһ әһәмијәт верир, конфедераси-ја идејасы әлејһинә кениш тәблиғат апарыр, Гафгаз-дакы реал вәзијәт һаггында Авропа вә АБШ ичти-маијјәтиндә јанлыш тәсәввүр Јарадырдылар, Азәрбај-чан вә Күрчүстан нүмәјәндәләринин кәскин е'тиразы-на сәбәб олмуш рәсми меморандумларында онлар Түркіјәнин једди шәрғ вилајәти Ван, Битлис, Дијар-бәкир, Харпут, Сивас, Әрзурум, Трапезунд, Киликија, кеч-миш Иреван губернијасы, Тифлис вә Јелизаветпол губернијасынын чәнубуну вә Гарс торпағларыны тә-ләб едирдиләр.

Ермәни тәблиғатынын әсас һәдәфи Түркіјә илә Јанашы һәм дә Азәрбајчан иди. Әли Мәрдан бәј Топчубашов јазырды: "Биз гоншуларымызла биркә ишә чан атырығ. Лакин горхуруг ки, сонсуз иштаһа малик, өз мурадына башғалары, ја'ни бизим һесабы-мыза чатмағ истәјән ермәниләрлә дил тапа билмә-јәк. Онлар бәлкә дә бүтүн өлкәләрин пајтахтларында бизим әлејһимизә иш апарыр, бизи дәвләт һәјәтына, башға халғларла јанашы јашамаға гадир олмајан милләт кими гәләмә верирләр".

Парисдә олан Азәрбајчан нүмәјәндә һеј'әти ермә-ниләрин тәблиғатына гаршы әкс тәблиғат тәшкил ет-мәјә мәчбур олду. Бөјүк малијјә чәтинликләринә бах-мајарағ, Јерли америкалыларын фәал иштиракы илә хүсуси комитә Јарадылды, онун әсас вәзифәси Азәр-

бајчаны танытмагдан ибарәт иди. Бу мәгсәдлә аз бир вахт әрзиндә нүмајәндә һеј'әти Азәрбајчанын тарихи, әһалиси вә ентик тәркиби, тәсәррүфаты, республиканын мөвчуд вәзижәти һаггында инкилис вә франсыз дилләриндә бир нечә мәзмунлу китабча һазырлајыб чап етдирмиш вә Франсада, Европанын дикәр өлкәләриндә јајылмасыны тәшкил етмишди. Бундан башга нүмајәндә һеј'әти франсыз дилиндә информасија бүллетени дә нәшр етмәјә башлады. Јерли мәтбуат органларында Азәрбајчана аид бир сыра материалларын чапына наил олду.

Азәрбајчан Республикасынын нүмајәндә һеј'әтинин Парисдә вәзижәти чәтин иди. Ермәнистан вә Күрчүстан нүмајәндәләриндән фәргли олараг онлара һеч бир кәмәк кәстәрилмәдән - гәрбдәки ермәнипәрәстлик һәрәкаты, Јахуд күрчү меншевикләрини беј-нәлхәлг социализм илә әлагәләри фонунда азәрбајчанлыларын мөвгеји зәиф иди.

Азәрбајчан нүмајәндә һеј'әти мүтәфигләрин нүмајәндәләри илә чәтин фикир мүбадиләләри апардылар. АБШ-ын президенти Вилсонла күрүшдүләр.

Азәрбајчан нүмајәндәләринин ирәли сүрдүкләри меморандумда тәклиф олунурду ки, Иреван губернијасынын бөјүк бир һиссәси Азәрбајчана бирләшдирилсин, дини бирлик вә Азәрбајчанла иктисади әлагәләр зәмининдә Гәрс вә Батум да республикаја верилсин. Бу тәләбләрдә чоғрафи јахынлыг принципинә мәһәл гојмадан Зағағзија мүсәлманларынын пајтахты Бакы олан үмуми бир дәвләтдә бирләшдирилмәси мәгсәди күдүлүрдү. Мемодандумда ашағыдакылар ирәли сүрүлүрдү:

1. Сүлһ конфрансы Гафгаз Азәрбајчанынын Рус империјасындан ајрылмасыны бәјәнсин. Азәрбајчан тамамилә мүстәғил дәвләт олмагла Азәрбајчан Демократик Республикасы адлансын вә сәрһәдләри әлавә едилән хәритәдәки кими мүәјјәнләшдирилсин.
2. Азәрбајчан Республикасы нүмајәндә һеј'әтинин

үзвләри сүлһ конфрансынын вә онун комиссијаларынын ишинә чәлб олунсун.

3. Азәрбајчан Республикасы јүксәк һимајәси алтында олмаг истәдији Милләтләр Чәмијјәтинин үзвлүүнә гәбул едилсин.

Азәрбајчан Демократик Республикасы нүмајәндәлијинин Парис сүлһ конфрансы әрәфәсиндә Франсанын пајтахтында франсыз вә инкилис дилләриндә чап етдирдији "Гафгаз Азәрбајчаны Республикасынын нүмајәндәлијинин Парис сүлһ конфрансына меморандум" адлы китабчалар милли мүстәғиллик үғрунда халгмызын мүбаризәсини өјрәнмәк бахымындан чох бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Азәрбајчан Республикасы нүмајәндәлији тәрәфиндән верилән меморандума чох јүксәк кејфијјәтлә ишләниш рәнкли хәритә дә әлавә олунмушду. һәмин хәритә Азәрбајчан Демократик Республикасы нүмајәндәлији тәрәфиндән тәғдим едилмиш сәнәдләр әсаында һазырланмыш вә Парисдә сүлһ конфрансы әрәфәсиндә чоғрафијачы Ч. Форерин рәһбәрлији алтында чап олунмушду.

Бу хәритә бүтүн Зағағзијаны әһәтә едир. Хәритәдә Версал сүлһ конфрансы әрәфәсиндә Азәрбајчан Республикасы һөкүмәтинин нәзарәти алтында олан әразинин дәгиг сәрһәдләри верилир вә бу өлкәнин Зағағзијада олан мөвгеји һәртәрәfli кәстәрилир. Гоншу өлкәләрин мүхтәлиф рәнкләрлә тәсвир олунмасы вә мүбаһисәли әразиләрин исә маили паралел хәтләрлә верилмәси хәритә илә јахындан таныш оланлара Азәрбајчан Республикасынын әразисини там габарыг шәкилдә гаврамаға кәмәк едир.

Парис сүлһ конфрансына тәғдим олунан меморандумдан мә'лум олур ки, Азәрбајчан һөкүмәтинин нәзарәти алтында олан әрази 8378, 66 кв. верстдир вә јахуд 94137, 38 квадрат километрдир.

Бу да бүтүн Гафгазын 217400 кв. верст вә јахуд 247376, 15 квадрат километр олан әразисинин 30 фаизини тәшкил едир.

Бу меморандумда кәстәрилирди ки, Гафгаз Азәр-

бажчаны өз мүстәгилликләрини 1813-1828-чи илә гәдәр горујуб сәхләмыш ханлыгларын әразисини әһатә едир. Рус һакимијјәти дөврүндә Гафгазын дикәр Јерләри кими Азәрбајчан да дөвләтин мәнәфејинә ујғун шәкилдә губернијалара вә гәзалара бөлүнмүшдү.

Меморандумда кәстәрилирди ки, Јеревән вә Тифлис губернијаларында, һабелә Загәтала гәзасында мәнсубијјәти Азәрбајчан, Ермәнистан, Күрчүстан вә Шимали Гафгаз республикалары арасында иддиалар доғуран вә сәһәчә чох кичик әразиләр дә мөвчуддур.

Дағыстан губернијасынын әһалиси азәрбајчанлылардан ибарәт олан һиссәси һәмишә Азәрбајчана бирләшмәк мејлиндә олмушдур. Онун игтисади мәнәфеләри Губа вә Бакы шәһәрләри илә о дәрәчәдә бағлыдыр ки, Дағыстана бу сијаси вә игтисади әләгәләрдән кәнарда тәсәввүрә кәтирмәк гејри - мүмкүндүр. Јерли әһали Азәрбајчан дөвләтинә чохлу адамын имзаладығы мұрачәтләр кәндәрир вә Сулак чајы бојунча Дағыстанын Азәрбајчана бирләширилмәсини тәләб едирдиләр. Беләликлә күндәлијә чыхарыла билән бүтүн әрази вә сәрһәд мәсәләләри, һабелә Дағыстанын сијаси тәлеји илә бағлы проблемләр Шимали Гафгаз Республикасы илә умуми разылыг нәтичәсиндә һәлл едилә биләрди.

Азәрбајчан нүмајәндә һеј'әтинин тәғдим етдији меморандумда Тифлис губернијасындакы Ахалсых гәзасынын Батум, хүсусилә Гарс әјаләтләринин өз әразисинә дахил етмәјә мүһүм әһәмијјәт верирди.

Бу әразиләрин, хүсусилә дә Гарс әтрафынын сәкинләри азәрбајчанлыларла ејни етник група дахилдирләр, онларын дини, адәт-ән'әнәләри, вәрдишләри, јашајыш тәрзләри вә мәишәтләри Азәрбајчанын гәлан һиссәләри илә ејнијјәт тәшкил едир.

Бүтүн бунлардан сонра һәмин әразидә јашајан мүсәлманларын дәфәләрлә Азәрбајчан һөкүмәтинә Гарс әтрафынын республиканын тәркибинә гәтылма-сы тәклифи илә мұрачәт етмәләрини баша дүшмәк олар. Түрк гошунлары өлкәнәт тәрк етдикдән сонра,

Јерли һөкүмәт парламент тәрәфиндән бурахылдыгдан, әрази гоншу республикалар Ермәнистан (Гарс) вә Күрчүстан (Әрдәһан) арасында бөлүшдүрүлдүкдән сонра һәмин мұрачәтләр даһа да күчләнмишди.

Бу бөлкүнү өзбашыналыг сәјан Азәрбајчан һөкүмәти Јерли әһалинин һиссәләрини тапдалајан һәмин әдаләтсизлијә гаршы чәкилән әразиләрин әһалиси гоншу республикаларын һакимијјәтини танымагдан гәтијјәтлә имтина етмишдир. Гејд олундуғу кими Батум вә Гарс әјаләтләринин әһалиси һәмин әразинин Азәрбајчан Республикасынын тәркибинә гәтылмасы тәклифи илә дәнә-дәнә Азәрбајчан Демократик Республикасына мұрачәт етмишдир.

Бу фактлара әсәсләнән Азәрбајчан нүмајәндә һеј'әти бәјанатла чыхыш едиб кәстәрди ки, Батум вә Гарс әјаләтләринин, һабелә Ахалсых гәзасынын әһалиси өз кәләчәкләрини өз истәдикләри кими мұәјјәнләшдирмәлидир. Бәјанатда даһа сонра кәстәриди ки, һәмин әразиләрдә мүстәгил республиканын јарадылмасы мәсәләнин ән јахшы һәлли олар, рејионун мараг вә мәнәфеләри илә бағлы проблемләри јолуна гојарды.

Азәрбајчан Республикасы нүмајәндәлијинин Парис сүлһ конфрансына тәғдим етдији меморандумда кәстәрилән бүтүн чәграфи әрази бөлкүсү вә ирәли сүрүлән тәләбләр хәритәдә өз габарыг әксини тапмышдыр. Азәрбајчан нүмајәндә һеј'әтинин конфранса тәғдим етдији хәритәдә Азәрбајчан Демократик Республикасы әразиси Бакы вә Кәнчә губернијаларына бөлүнмүш, губернијаларын гәзалара бөлүнмәси хәритәдә өз әксини тапмышдыр. Загәтала гәзасы ајрыча гејд олунмушдү.

Дәрбәнд шәһәри вә онун әтрафы 1919-чу илин әввәлләринә гәдәр Азәрбајчан Республикасы һөкүмәтинин нәзәрәти алтында ишләјирди. Чар кенералы А. Н. Деникинин гошунлары тәрәфиндән Дәрбәнд сонралар зәбт олунду. Зәбт олунмуш әразинин кери гајтарылмасы бәрәдә Азәрбајчан Республикасы нүмајәндәлијинин Парис сүлһ конфрансына тәғдим етдији

меморандумда гоџулмуш тѳлѳб һуғуғи чѳһѳтдѳн чох дѳзкѳн иди.

Лакин Парис сѳлһ конфрансынын Али Шурасы 1920-чи илин январын 11-дѳ Азѳрбајчан, Кѳрчѳстан вѳ бир гѳдѳр сонра Ермѳнистанын мѳстѳгиллијини де-факто таныдығына бахмајараг онларын дѳвлѳт сѳрһѳдлѳринин мѳзакирѳси вѳ тѳсдиги мѳсѳлѳсини һѳмин ѳлкѳлѳрин бѳјнѳлхалг вѳзијјѳтинин там ајдынлашдырылмасына гѳдѳр тѳхирѳ салды.

1920-чи ил январын 11-дѳ мѳттѳфиг дѳвлѳтлѳр Азѳрбајчанын истиглалијјѳтини де-факто кими танынмасы һаггында јекдилликлѳ гѳрар гѳбул етди. Истиглалын танынмасындан ѳч кѳн сонра бу тарихи хѳбѳрин сѳдасы Азѳрбајчана чѳтды. Январын 14-дѳ Азѳрбајчан парламентини тѳнтѳнѳли ичласы олду. Миллѳт вѳкиллѳри вѳ парламентин ичласында иштирак едѳн харичи ѳлкѳлѳрин дипломатик нѳмајѳндѳлири истиглал јолунда гурбан кетмиш вѳтѳн оғуллерын хатирѳсини јад етдилѳр.

Январын 19-да Азѳрбајчан вѳ Кѳрчѳстан рѳсми нѳмајѳндѳлѳри Парис конфрансы Али Шурасынын ичласына дѳвѳт едилдилѳр. Ичласда мѳзакирѳ олунан мѳсѳлѳлѳрин ѳксѳријјѳти Загағазиянын мѳдафиѳси илѳ бѳғлы иди. Загағазия ѳлкѳлѳрини рѳсми танымагла Антанта мѳвафиг олараг онларын харичи тѳчѳвѳздѳн горунмасы һагда ѳз ѳзѳринѳ тѳѳһһѳдлѳр кѳтѳрѳр, јени јаранмыш дѳвлѳтлѳрин рѳсми нѳмајѳндѳлѳриндѳн һѳрби саһѳдѳ еһтијачларыны билдирмѳлѳри тѳклиф олунду.

Ѳ. М. Топчубашов бу кѳрѳшѳн нѳтичѳлѳри һаггында Азѳрбајчан һѳкѳмѳтинѳ тѳчили мѳлѳмат верди. Тезликлѳ харичи ишлѳр назиринин имзасы илѳ Азѳрбајчан һѳкѳмѳтинин рѳсми меморандуму мѳттѳфиг дѳстѳлѳринин Али Шурасына тѳгдим едилди. Меморандумда Азѳрбајчан Республикасынын бѳјѳк тарихи ѳһѳмијјѳти хатырладылѳр, Азѳрбајчан чох тезликлѳ шималдан кѳлѳн тѳһлѳкѳ илѳ ѳз-ѳзѳ дајаначағы еһтималы гаршысында она мѳхтѳлиф саһѳлѳрдѳ ѳсаслы јардым едилмѳси зѳрѳрѳти ѳсасландырылрды. Азѳр-

бајчан истиглалынын горунмасы мѳсѳлѳсиндѳ һѳрби јардыма бѳјѳк еһтијач олдуғу кѳстѳрилиб, Азѳрбајчан һѳкѳмѳтинѳ һѳртѳрѳfli һѳрби јардым кѳстѳрилмѳси хѳши едилирди. Ѳн ѳнѳви игтисади ѳлагѳлар позулдуғундан ѳлкѳдѳ јаранмыш игтисади малијјѳ бѳһраныны арадан галдырмаг мѳгсѳди илѳ Аврѳпа вѳ Американын Азѳрбајчана 40-50 милјон гызыл манат мигдарында борч вермѳси арзу едилирди. Даһа сонра гураглыг ѳзѳндѳн ачлыг чѳкѳн Кѳрчѳстана кѳлли мигдарда тахыл јардымы кѳстѳрмиш Азѳрбајчанын ѳзѳндѳ чѳрѳк гытлығы тѳһлѳкѳси јарандығындан она 1, 5-2 милјон пуд буғда, 1 милјон пуд шѳкѳр, кѳнд тѳсѳррѳфатынын интенсив инкишафы ѳчѳн ѳкинчилик ѳлѳтлѳри, јѳнкѳл сѳнајѳ мѳһсуллары, елѳчѳ дѳ дѳрман верилмѳси хѳши едилирди. Бѳтѳн бунлары вѳ дѳмирјол тѳсѳррѳфатынын бирпасы ѳчѳн тѳлѳб олунан 100 паравоз, 2000 сѳстер, 500 бағлы вагон ѳвѳзини Азѳрбајчан һѳкѳмѳти Бақыда јығылыб галмыш нефт (200 милјон пуд), ағ нефт (20 милјон пуд), елѳчѳ дѳ памбыг, јѳн, ипѳк, кѳн-дѳри вѳ башга мѳһсулларла ѳдѳмѳји ѳһдѳсинѳ кѳтѳрѳрдѳ. Меморандумун сонунчу IV бѳнди Батум мѳсѳлѳсинѳ һѳср едилмишди. Кѳрчѳстан вѳ Ермѳнистан арасында кѳскин мѳбаһисѳ ѳбјекти олан Батум вѳ ѳтрафынын сѳјѳси статусунун мѳѳјјѳн олунмасында ѳзѳнѳ битѳрѳф сајан Азѳрбајчан ѳчѳн реал ѳһѳмијјѳтини нѳзѳрѳ алаараг ондан истифадѳ ишинин бѳјнѳлхалг гарантѳја ѳлтына алынмасы мѳсѳлѳсини ирѳли сѳрѳрдѳ.

АДР Парис сѳлһ конфрасында дѳвлѳтлѳр тѳрѳфиндѳн танынандан сонра Азѳрбајчанын харичи ишлѳр назирлијиндѳ Аврѳпа вѳ Американын алты дѳвлѳтиндѳ-Инкилтѳрѳ, Франса, АБШ, Италија, Исвѳчрѳ вѳ Полшада дипломатик нѳмајѳндѳликлѳринин ачылмасы һаггында лајиһѳ һазырланды. АДР-ын баш назѳри Ф. Хѳјски Исвѳчрѳ илѳ мѳнасибѳтлѳрин јарадылмасына хѳсусилѳ бѳјѳк ѳһѳмијјѳт верирди. Исвѳчрѳдѳ АДР-ын информѳсија мѳркѳзинин јарадылмасы һаггында разылыг ѳлдѳ едилмишди.

Азәрбајҗан — Совет Русиясы мүнәсибәтләри вә демократик республиканын сүгүтү.

Мүстәгил Азәрбајҗан Республикасы һәлә 1919-чу илин сонларында Күрчүстан (дипломатик нумәјәндә М. Ј. Чәфәров, даһа сонра Ф. Вәкилов), Ермәнистан (М. У. Текински, даһа сонра Ә. һәгвәрдијев), Иран (А. Зијатхан), Түркия (Ј. В. Чәмәнзәминли) илә рәсми дипломатик әләгәләр сәхләјүрди. Бундан башга Азәрбајҗаннын, Тәбриз, Хој, Әнзәли, Рәшт, Әһәр, Мәшһәд, Батум, Кијев, Крым, Ашгабад кими шәһәрләрдә баш консуллуғ, консуллуғ вә консул аекнтләри вәр иди. Бақыда исе ашағыдакы өлкәләрин мұхтәлиф сәвијәдә рәсми нумәјәндәликләри јерләширди: Күрчүстан, Ермәнистан, Иран, Белчика, Нолландија, Јунаныстан, Данимарка, Франса, Исвечрә, Италија, Исвеч, Америка Бирләшмиш Штатлары, Инкилтәрә, Украјна, Литва, Полша, Финландија. 1920-чи ил феврал ајынын 7-дә кенерал Деникин рәсми оларағ Азәрбајҗанын истиглалитә таныды. Јапонија һөкүмәти Азәрбајҗанла дипломатик әләгәләри јаратмағ истәдјини билдирмишди. Рома папасы да нумәјәндәсини Бақыја көндәрмишди.

1920-чи ил мајын 5-дә һөкүмәтин гәрәри илә Парис сүлһ конфрасында өз функцијасыны мүвәфғәјијәтлә јеринә јетирмиш Азәрбајҗан нумәјәндә һеј'әтинин лағви 1920-чи ил апрелин 1-дән етибарән Франса, Бөјүк Британија, Италија, АБШ вә Полшанын пајтахтларында фәалијәт кәстәрәчәк Азәрбајҗан дипломатик нумәјәндәлијинин јаранмасы һағгында парламентә ганун лајиһәси тәғдим едилди. Ганун лајиһәсинә әләвә олумуш изаһатда кәстәрилерди ки, Јухарыда ады чәкилмиш дипломатик нумәјәндәликләр Азәрбајҗанын харичи тәчәвүздән мүдафиәсинә јөнәлмиш мүгавилә шәртләрини һазырламалы, Азәрбајҗанын суверлијинин һүғуги чәһәтдән (де-јуре) танынмасына наил олмалы, зәрурәт һисс олунан өлкәләрдә даими дипломатик нумәјәндәликләрин јарадылмасына

чалышмалы идиләр. Сијаси вәзифәләрдән башга бу нумәјәндәликләр Азәрбајҗанын игтисади јүксәлишинә дә көмәк етмәли, бу мәғсәдлә онлар харичи базарлардакы вәзијәти өјрәнмәли, әмтәә мүбадиләси һағгында мүгавиләләр имзаланмалы, өлкә үчүн ләзым олан техники материал вә машинлар алмалы иди.

Полшада јарадылачағ дипломатик нумәјәндәлик ејни заманда Латвија, Литва, Естонија, Финландија вә Украјна илә дә рәсми әләгәләр јаратмалы, бу өлкәләрин һөкүмәтләри илә дипломатик мүнәсибәтләрдә Азәрбајҗан һөкүмәтини тәмсим етмәли иди.

АДР-нын Истиглал бәјаннамәсиндә өз әксини тапмыш гоншу өлкәләрлә мөһрибан гоншулуғ мүнәсибәтләринин бәргәрәр олунмасы принципи Совет Русиясына да шамил едилди. Бир сыра сәнәдләр кәстәри ки, Совет Русиясы илә әләгәләрин јарадылмасыны Азәрбајҗан Республикасы һөкүмәти зәрури һесаб етмиш, бу јолда бә'зи аддымлар атмағ тәшәббүсүндә олмушду. Белә ки, ән'әнәви игтисади әләгәләрин позулмасы, Бақы нефти, памбығ вә башга ихрач мәһсулларынын Русија базарындан мөһрүм олмасы јени игтисади әләгәләр системинин һәлә јаранмадығы бир шәраитдә Азәрбајҗан игтисадијятыны бөһран вәзијәтинә салырды.

1918-чи илин јајында М. Ә. Рәсулзадә Азәрбајҗан һөкүмәтинин сәдри вә харичи ишләр назиринә, Истамбулдан јаздығы мәктубда "... болшевик һөкүмәтилә бирбаша әләгәләрин јарадылмасыны" иһсар едирди. АДР-нын Күрчүстандакы дипломатик нумәјәндәси РСФСР халғ харичи ишләр комиссарына 1918-чи ил 6 октябр тарихли мәктубунда Бақыда олан Москва вилајәти әрзағ комитәсинин нумәјәндәси Н. П. Орловун Азәрбајҗанла рәсми игтисади әләгәләр јаратмағ сәһәсиндә көрдүјү ишләри гејд едәрәк, Бақыда вә Москвада рәсми нумәјәндәнин тә'јин олумасы тичәрәт мүбадиләсинин үмуми истигамәтләрини мүәјјән етмәји тәклиф едирди.

1919-чу илин јазында Назирләр Шурасынын јени сәдри сечилмиш Нәсиб бәј Јусифбәјли тәшкил етди-

ји һөкүмәтин программасында башга вачиб мәсәләләрлә жанашы Совет Русијасы илә игтисади тичарәт әлагәләринин бәрпасы вәзифәсини дә ирәли сүрүрдү. Лакин Русијада вәтәндаш мұһарибәси вә инкилисләрин һәштәрхана нефт ихрачына мане олмалары, үстәлик Деникинин Азәрбајҗаны игтисади мұһасирәјә алмасы тичарәт әлагәләрини мүмкүнсүз едирди.

1919-чу ил августун сонларында РСФСР халг харичи ишләр комиссары К. В. Чичерин вә комиссарлыгын мүсәлман Јахын Шәрг шәбәсинин мүддир Нәриман Нәриманов Азәрбајҗан, Дағыстан вә Күрчүстан фәһлә вә кәндлиләринә мұрачиәт едиб бу әләкәләрин "өз тәһлүкәсизлији үчүн горхан һаким даирәләринин Деникинлә сәзишә кәләчәкләрини" кәстәрирдиләр. Мұрачиәтдә даһа сонра дејилирди: "Һаким синифләрининизин јенидән сизи әлдатмамасы үчүн бир даһа бүтүн дүнја гаршысында бәјан етмәји сәрваһт иш һесаб едирик. Русија Совет Сосиалист Республикасы һеч вахт өзкә торпагларыны тутмаг ја өзкә торпагында силаһ күчүлә һакимијјәтини бәрпа етмәк мәсәдилә һәрәкәт етмәишдир. Совет Русијасы өз һакимијјәтини бәрпа етмәк үчүн әлдә силаһ сизин республикаларыныз үзәринә әсла јүрүш етмәк фикриндә дејилдир. О, өз мүгәддәрәтыны тәјин етмәк һүгүгунун мөһкәм тәрәфдарыдыр. "Әкәр сиз, Гағаз мүсәлманлары вә күрчүләри республикаларыныздакы идәрә үсулундан разсынызса, сакитчә јашәјын, өз һәјәтынызы гурун вә бизимлә мөһрибан гоншулуғ мүнасибәтләрини бәрпа едир".

1920-чи илин јанварында Азәрбајҗан Демократик Республикасынын бейнәлхалг вәзијјәти ағырлашмышды. РСФСР-нин халг харичи ишләр комиссары К. В. Чичерин Азәрбајҗан һөкүмәтинә кәндәрдији нотада Деникин әләјһинә Совет Русијасы илә һәрби иттифағ бағланмасыны тәклиф едирди. Бу нотада Азәрбајҗан һөкүмәти Деникин илә һәрби тоғгушмаја сөвг едилди. РСФСР һөкүмәтинин нотасына чаваб оларағ Ф. Хојски кәстәрирди ки, "бөјүк тарихи һадисәләр кедишиндә бөјүк гурбанлар вә изтираблар һесабына

азадлығ вә истиғлалијјәт газанмыш Азәрбајҗан халгы башга халгларын дахили ишинә гарышмыр вә она кәрә дә Азәрбајҗан һөкүмәти өзүнү дахили һәјәтыны гурмағда олан рус халгынын мұбаризәсинә мұдахиләни јол верилмәз иш һесаб едир". Бунунла белә Ф. Хојски Азәрбајҗан Республикасы һөкүмәтинин рус вә Азәрбајҗан халглары арасында һәр ики дәвләтин суверенлији принципинә әсасланан мөһрибан гоншулуғ мүнасибәтләринин јарадылмасына һазыр олдуғуну билдирди.

1920-чи илин јанварында РСФСР халг харичи ишләр комиссары кәндәрдији икинчи нотасында Азәрбајҗан Республикасынын мүстәғиллијинә әһәмијјәт верилмир. Азәрбајҗан һөкүмәти Деникинә гаршы мұбаризәдән имтина едилмәсиндә кунәһландырылды. К. В. Чичерин 1920-чи ил февралын 20-дә өз һөкүмәти адындан үчүнчү нота кәндәрди. Өз мәзмунуна кәрә бу нота да әввәлкиләрдән о гәдәр дә фәргләнмирди.

1919-чу илин сонларында бейнәлхалг вәзијјәтин дәјишмәси Азәрбајҗанын да харичи мүнасибәтләриндә мұвафиг дәјишикликләр јарадырды. Гызыл Ордунун илк чидди һәрби уғурларыннан сонра Антантанын Колчак, Деникин вә башга чар кенералларына һәртәрәфли јардым сијасәти Совет Русијасы илә дил тапмағ мејлилә әвәз олунду. Дахили ишләр назири М. Н. һачынски олмагла бир груп белә һесаб едирди ки, Совет Русијасына кениш күзәштләр вермәклә Азәрбајҗанын истиғлалијјәтини танытдырмағ мүмкүн олар. Лакин Фәтәли хан Хојски вә онун һәмфикирләри чыхыш јолуну өлкәдә күчлү режим јаратмағ вә тәчәвүзә гаршы әлдә силаһлы мүғавимәтдә көрүрдү. Бу мәсәдлә о, өз тәрәфдарларыны винә јығыб, чыхыш јолунун конкрет програмыны тәклиф етди:

1. М. Н. һачынскини тутдуғу дахили ишләр назири вәзифәсиндән көтүрүлүб, онун јеринә коммунизмлә мұбаризәјә һа зыр олан адам тәјин етмәли:

2. Социалистләр һөкүмәтдән чыхдыгда, онлары башгалары илә әвәз етмәли:

3. Парламенти бурахмалы вә өлкәни мүдафиә мәсәдилә һөкүмәтә фөвгә л'адә һуғуғлар вермәли:

4. Азәрбајчан Мүәссисләр мәчлисинә Јахын алты ајда сечкиләр кечирилмәли.

Ф. Хојски группунун фәалијәти нәтичәсиндә М. һачынски өз вәзифәсиндән кәтүрүлдү, ләкин о, һөкүмәтин тәркибиндә тичарәт вә сәнәјә назири кими гала билди. 1920-чи ил март ајынын 6-да Азәрбајчан нүмајәндә һеј'әти Күрчүстан Республикасы нүмајәндәләри илә бирликдә Бөјүк Британијанын баш назири Ллојд Чорча нота төгдим етдиләр. Биркә нотада дејилди ки, "Русија тәрәфиндән бизим республикаларын истиғлалынын танынмасы вә бизим әразимизин Шималдан көзләнилән һәр һансы һүчүмдан горунмасы сијаси фәалијәтимизин әсас гәјәсидир". Даһа сонра онлар Британијанын баш назириндән Азәрбајчан вә Күрчүстанын там истиғлалынын Совет Русијасы тәрәфиндән танынмасына Јардым етмәк вә бир тәрәфдән Азәрбајчан вә Күрчүстан, дикәр тәрәфдән Совет Русијасы арасында данышығлар тәшәббүсүнү өз үзәринә кәтүрмәји хаһиш едирдиләр.

1920-чи илин әввәлләриндә Азәрбајчанын истиғлалынын танынмасы мәсәләсиндә РСФСР һөкүмәти вә Коммунист Партијасы рәһбәрлијиндә јекдил фикир јох иди. К. В. Чичерин башда олмагла бир групп һесаб едирди ки, үмумдүнја Коммунист ингилабы үчүн Шәрг һазыр олмадығындан әсас диггәт Гәрб өлкәләриндә фәһлә вә коммунист һәрәкәтына јөнәлмәлидир.

РСФСР харичи ишләр комиссарлығы 1920-чи ил февралын әввәлләриндә Азәрбајчан Республикасынын истиғлалынын танынмасы мәсәләси илә әлагәдар РК/Б/П Гафгаз Дијар Комитәси вә Бақы Комитәсинин фикрини өјрәнмәк үчүн сорғу кәндәрди.

РК/Б/П Гафгаз Дијар Комитәси Азәрбајчан Демократик Республикасынын танымағ фикринә тәрәф-

дар чыхды. 1920-чи ил февралын 11-дә С. М. Киров, К. В. Чичеринә кәндәрдији телеграмда Јазырды ки, Гафгаз Дијар Комитәси Азәрбајчанын истиғлалынын танымағы зәрури һесаб едир.

Азәрбајчан КП МК-сы исә 1920-чи ил февралын 17-дә К. В. Чичеринин тәқрар сорғусуну мүзакирә едәрәк Москваја билдирди ки, о, Азәрбајчанын мүс-тәғиллијинин танынмасы әлејһинәдир. К. В. Чичеринин сорғусуна мәнфи чавабы Азәрбајчан КП МК-сы онунла әсасландырырды ки, Азәрбајчан фәһлә-кәндли күтләләри танынма әлејһинәдирләр, мүсаватчыларын 1920-чи илин әввәлләриндә Совет Русијасына мүнәсибәтдә өзүнү кәстәрән мејли, Совет Русијасыннан даһа да тәқрид олунмағ сијасәти илә әвәз олунмашдир вә нәһәјәт, Бақыда вәзијәт хејли дәјишмишдир. Совет Русијасына мејл едән һачынски группунун нүфузу дүшмүш, инди Јусифбәјов вә Хојскинин сијаси хәтти өзүнү кәстәрир".

Азәрбајчан КП вә Совет Русијасында јашајан Азәрбајчан болшевикләринин мөвгәјини бир аз сонра С. М. Киров вә Сталин мүдафиә етмиш, Азәрбајчан Республикасынын танымамағ һағгында гәти гәрар гәбул едилмишди. Совет Русијасынын итисади вәзијәти чоһ ағыр иди. Бақы нефти олмадан о өз тәсәруфатыны галдыра билмәјәчәкди. 1920-чи ил мартын 17-дә В. И. Ленин Гафгаз чәһәси һәрби ингилаб шурасы үзләри Н. Г. Смигла вә Г. К. Орчоникидзәјә кәндәрдији телеграмда кәстәрирди ки, "Бақыны тутмағ бизә сон дәрәчә вә сон дәрәчә зәруридир. Бүтүн сәјинизи буна верин".

1920-чи илин мартын 7-дә харичи ишләр назири Ф. Хојски РСФСР харичи ишләр комиссарынын адына нөвбәти нота кәндәриб милләтләрин өз мүғәддәратынын һәлл етмәк принципләри әсасында Совет һөкүмәти илә гаршылығлы гоншулуғ мүнәсибәтләринин јарадылмасына һазыр олдуғуну бир даһа кәстәрди вә бу әсасда данышығлар апармаға һазыр олдуғуну билдирди. Ләкин бу нотаја һеч бир чаваб кәлмәди.

Белә бир мурәккәб шәраитдә Азәрбајчан Демократик Республикасы Совет Русиясы илә тичарәт сәһәсиндә данышыглар апарырды. 1920-чи ил мартын 30-да Совет Русиясы - Азәрбајчан биржә комиссиясынын ичласында тичарәт мугавиләси имзәләнди. Сентросојузуун Бақыдакы нумәјәндәси С. Н. Сераври Москваја көндәрдији телеграмда бу мугавилә барәдә мә'лумат верир, кәләчәк ишләри үчүн тә'лимат көндәрмәләрини хәһиш едирди. Апрель ајында тичарәт әләгәләринин кенишләндирилмәси сәһәсиндә данышыглар давам едирди. Нефтин гијмәти барәдә данышыглар апрелин 27-дә давам етди.

Белә бир шәраитдә Ф. Хойски апрелин 15-дә сонунчу нота илә К. В. Чичеринә мурачиәт етди. Бу нотада көстәрилди ки, Дағыстан әразисинин Деникин гүвәләриндән тәмизләnmәсиндән сонра Азәрбајчан халгы Шимал тәрәфдән горху чәкмәдән сакит јашајаағына үмүд едирди. Лакин күллү мигдарда Гызыл Орду һиссәләри Дәрбәнд рајонунда чәмләшмишдиләр. Харичи ишләр назири бунун сәбәбини сорушур, рус вә Азәрбајчан халглары арасында меһрибан гоншулуғ мүнәсибәтләринин јаранмасы үчүн данышыглар башламағы тәклиф едирди. Лакин башга ноталар кими бу нота да чавабсыз гәлмишды. 1920-чи ил апрелин 26-дан 27-нә кечән кечә башда III Интернационал олмагла 11-чи Гызыл Ордунун өн һиссәләри Азәрбајчан Республикасынын сәрһәдләрини кечиб сүр'әтлә чәнуба доғру ирәләләмәјә башладылар. Сәрһәд гүвәләриндән ибарәт Азәрбајчан Орду һиссәләри чидди мугавимәт көстәрә билмәди. Апрельин 27-дә саат 12-дә Азәрбајчан КП МК, Гафгаз Дијар Комитәсинин Бақы бүросу вә фәһлә конфрансы адындан Азәрбајчан парламентиңә һакијмијјәтин тәһвил верилмәси һаггында ултиматум верилди. Парламентин бу сон ичласында иштирак етмиш Мәммәд Әмин Рәсулзадәнин јаздығына көрә, һакијмијјәти әлә алачаг болшевикләр ашағыдакы шәртләрә риајәт едәчәкләрини билдирдиләр:

1. Совет һакијмијјәтинин идарә етдији Азәрбајчанын там мүстәгиллији горунуб сахланылачагдыр.

2. Нәр һансы кәнар тәзјигдән асылы олмајан Азәрбајчанын әсил идарә формасына фәһлә, кәндли вә әскәр депутатларынын тимсалында Азәрбајчанын јүксәк ганунверичилик тәшкилаты тә'јин едиләчәк:

3. Јени јарадылмыш коммунист һөкүмәти Азәрбајчан һөкүмәт вә парламент үзләринин һәјәт вә мүлкијјәтинин тохунулмазлығыны тә'мин едәчәк:

4. Гызыл Ордунун Бақы шәһәринә дахил олмасына јол вермәмәк үчүн тәдбирләр көрүләчәк:

5. Азәрбајчан ордусу олдуғу кими галачаг:

6. Азәрбајчанда сијәси партијаларын һүрријәт вә сәрбәстлији тә'мин едиләчәк.

1920-чи ил апрелин 27-дә ахшам саат 23-дә Азәрбајчан парламенти һакијмијјәтин тәһвил верилмәси һаггында гәрәр гәбул етди.

Беләликлә, јерли болшевикләрин иштиракы илә 11-чи Гызыл Орду Бақыја дахил олду. Мүстәгил Азәрбајчан Демократик Республикасынын 2 иллик фәалијјәтинә сон гојулду вә Азәрбајчан Јенидән, бу дәфә артыг советләшмиш формада Русиянын тәркибинә гатылды.

Н Ө Т И Ч Ө

Азәрбајчан Демократик Республикасынын Јаранмасы вә фәалијјәти чох көркин сийәси шәраитдә кечмишдир. Азәрбајчан һөкүмәти республиканын әразиси, дәвләт сәрһәдләрини әдаләтли, халгын мәнәфејинә ујғун шәкилдә мүәјјән едилмәси уғрунда мубаризә апармышдыр. Азәрбајчан Демократик Республикасы рәһбәрлијинин чохпартијалы иддиасына мүсбәт мүнәсибәти демократизмә доғру мütәрәгги аддим ки ми гиймәтләндирилмәлидир.

Республика парламентиндә 11 мүхтәлиф партија, фраксија, груп тәмсил олунмушду.

Тарихән чох гыса мүддәт әрзиндә фәалијјәт көстәрән демократик республика хејли иш көрсә дә, лакин һөкүмәтин е'лан етдији вә нәзәрдә тутдуғу тәдбирләрин бир чоху һәјата кечирилмәди.

Азәрбајчан Демократик Республикасынын Јаранмасы мütәрәгги һадисә олуб, мүсәлман Шәрг өлкәләриндә республика идејаларынын вә һәрәкатларынын формалашмасына тә'сир көстәрмишдир.

Мәммәд Әмин Рәсулзадә " Азәрбајчан Чүмһуријәти " китабында јазырды: "Азәрбајчан Демократик Чүмһуријәти бүтүнлүклә ардычыл парламентаризм вә мәс'ул назирликләр методуну рәһбәр тутмушду. Сөз, мәтбуағ, јығынчаг азадлығлары тамамилә тә'мин олунмушду. Ола билсин ки, бә'зи тәнгидчиләр бу бахымдан һәддән артыг либераллыг көстәрилдијини сөјләјәчәкләр. Бу сийәси чәһәтдән јени доғулмуш, тәшкил олунма дөврүнү кечирән көрпәнин, шүбһәсиз ки, сәһвләри аз дејилди. Бу сәһвләрдән ән бөјүју о иди ки, кифәјәт гәдәр белә дөврә мувафиг кәлән мөһкәм һакимијјәт вә күчлү һөкүмәт јарадылмышды. Әкәр мүхтәлиф фикирләри бирләшдирмәк наминә

инандырма методларынын һәјата кечирилмәси илә јанашы, мәчбуретмә методуна кечилсә иди, күман ки, һадисәләрин нәтичәси башга чүр ола биләрди". Азәрбајчан Республикасынын али ганунверичи вә ичрәедичи органлары Азәрбајчанын әрази бүтөвлүјүнү тә'мин етмәк сәһәсиндә бөјүк сәмәрәли ишләр көрмүшдүләр. Республиканын милли бајрағы, кәрби вә һимни вар иди. Азәрбајчанын әјрлимәз һиссәси олан Нәхчыван дијарында Азәрбајчан чүмһуријјәтинин кенерал-губернаторлуғу тәшкил едилди. Азәрбајчанын үзвү һиссәси олан Дағлыг Гарабағда милли - дәвләт гурулушу сәһәсиндә хејли тәдбирләр көрулдү, орада валилик јарадылды, әһалијә мәдәни сәһәдә мухтаријјәт верилди. Азәрбајчан Республикасынын јарадылмасында вә она рәһбәрлик едилмәсиндә Ф. Хојски, Н. Јусифбәјли, А. Сәфикүрдски, Ә. Топчубашов, Х. Хасмәммәдов, Б. Чаваншир, Ч. Начынски, Х. Султанов, С. Меймандаров вә башгалары чох бөјүк рол ојнамышды.

Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин јарадылмасы вә милли дәвләт гуручулуғунун бәргәрар едилмәси, халгымызын суверенлијини тә'мин етди, тарихи јаддашын формалашмасында мүстәсна әһәмијјәтли мәрһәлә олдуду.

Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин јаранмасы вә чох да узун мүддәтли олмајан фәалијјәти халгымызын тарихиндә мүстәсна әһәмијјәтли, шанлы һадисәдир.

Азәрбајчан Республикасынын мүстәгиллији һагғында 1991-чи ил октябрын 18-дә гәбул едилмиш Конститусија актында дејилир ки, Азәрбајчан Республикасы өз әразисиндә там дәвләт һакимијјәтинә малик олуб мүстәгил харици вә дахили сийәсәт јеридирди. Азәрбајчан Республикасынын мүстәгил дәвләтә хас олан тә'сисатлары - парламенти, һөкүмәти, ордусу, малијјә системи јарадылмышды вә фәалијјәт көстәрирди. Азәрбајчан Республикасы бир чох харици дәвләтләр тәрәфиндән танынмыш вә онларла дипломатик мүнәсибәтләр јарадылмышды. Лакин 1920-чи ил апрелин 27-28-дә РСФСР бејнәлхалг һүгүг норма-

ларыны кобудчасына позараг, муһарибә е'лан етмәдән өз сийләһлы гүвәләринин һиссәләрини Азәрбајчана јеритди, суверен Азәрбајчан Республикасынын әрәзисини ишғал етди, гануни сечилмиш һакимийјәт органларыны зоракәлыгла девирди вә Азәрбајчан халгынын чох бөјүк гурбанлар баһасына газандығы мүстәгиллијә сон гојду.

Сонралар, 70 ил әрзиндә Азәрбајчан Республикасына гаршы әслиндә мүстәмләкәчилик сийәсәти јеридилир. Азәрбајчанын тәбии еһтијәтлары амансызчасына истисмар олунур, милли сәрвәтләр чапылыб таланыр. Азәрбајчан халгы тәғибләрә вә күтләви чәза тәдбирләринә мә'руз галырды, онун милли ләјәгәти тапдаланырды. Бүтүн бунлара бахмәјараг Азәрбајчан халгы дөвләт мүстәгиллији уғрунда мүбаризәни давам етдирирди.

Сон јетмиш илдә Азәрбајчан халгынын башына кәтирилән мүсибәтләр әслиндә коммунизм идеологјасы пәрдәси алтында кизләнмиш империја сийәсәтиндән башга бир шеј дејилди.

Вахтилә Мәммәдәмин Рәсулзадә демишди ки, тарих Азәрбајчана бир дөфә имкан верди, о, бу имкандан истифадә едә билмәди. Тарих она икинчи имканы да верәчәк. . .

"Халг гәзети" 1991-чи ил 1 јанвар сајында Азәрбајчан дөвләт истиглалијәти һаггында мәсәләјә даир кечирилән референдиума һәср едилмиш "Истиглалијәти газандыг. . . инди ону горумалыыг" јазысынын да көстәрир ки, бөјүк вәтәнпәрвәрләрин инамы һәгигәтә чеврилди. Нә јахшы ки, бир әсрдә халгымызын тәлејинә икинчи белә бир имкан дүшдү. Инди биз кечмишин ибрәт дәрсләриндән, илк нөвбәдә, Азәрбајчан Демократик Республикасынын тәчрүбәсиндән, ејни заманда, онун сәһвәриндән өјрәнмәлијик ки, бу истиглалы горуја биләк.

Дүнјада јашајан бүтүн азәрбајчанлылар Азәрбајчан Республикасы Али Совети Милли Шурасынын Мүрачәәтиндә дејилир ки, халгымызын азадлыг мүбаризәси 1991-чи илдә јени бәһрәләрини вермишдир.

Бу ил Азәрбајчан Республикасы дағылан совет империјасынын тәркибиндән чыхыб мүстәгиллијини е'лан етмиш, 1920-чи илдә ишғал нәтичәсиндә итирдији дөвләтчилијини бәрпа етмишдир. Азәрбајчан там һүгүглу мүстәгил дөвләт кими Ислам бирлијинә гәбул едилмишдир. Европанын вә Асијанын бир сыра дөвләтләри тәрәфиндән танынмышдыр вә бу просес давам едир. Милли Шура дүнјанын мүхтәлиф кушәләринә сәпәләнмиш јурддашларымызы бир - бирләринә әл узатмаға, Азәрбајчанымызын кәләчәји, азадлығы, мүстәгиллији јолунда даһа сых бирләшмәјә чағырмышдыр.

"Һәјат" гәзети мүхбиринин гүрбәтдә јашајан бачы-гардашларымыза, үмумән мәмләкәтимизин вәтәндашларына нә демәк истәрдиниз? - суалына "Вәтән" Чәмијјәти Рәјасәт һеј'әтинин сәдри Елчин демишдир:

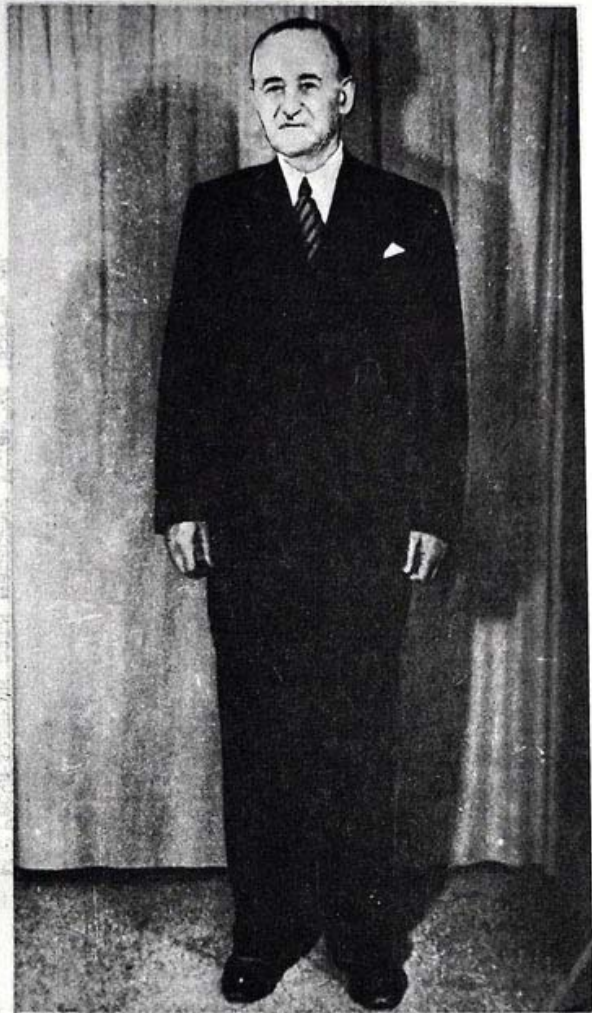
-Азәрбајчан халгы бу күн өз јени тарихинин ән кәркин дөврүнү јашајыр. Күнаһсыз ганлар ахыдылыр, тә'чәвүзә мә'руз галырыг. Чан вермәкдә олан империја сийәсәтинин мин бир фәсады илә үзләширик. Лакин бүтүн бунларла бәрәбәр тарихи бир дөвр јашајарыг вә Азәрбајчанын һәгиги истиглалы, мүстәгиллији бизим, јә'ни Вәтәндәкиләрин вә гүрбәтдәкиләрин чаныдыр. Биз үчрәнкли бајрағымызы дүнјанын башы үзәринә биркә галдырмалыыг.

ИСТИФАДӨ ОЛУНМУШ ӨДӨБИЈАТ

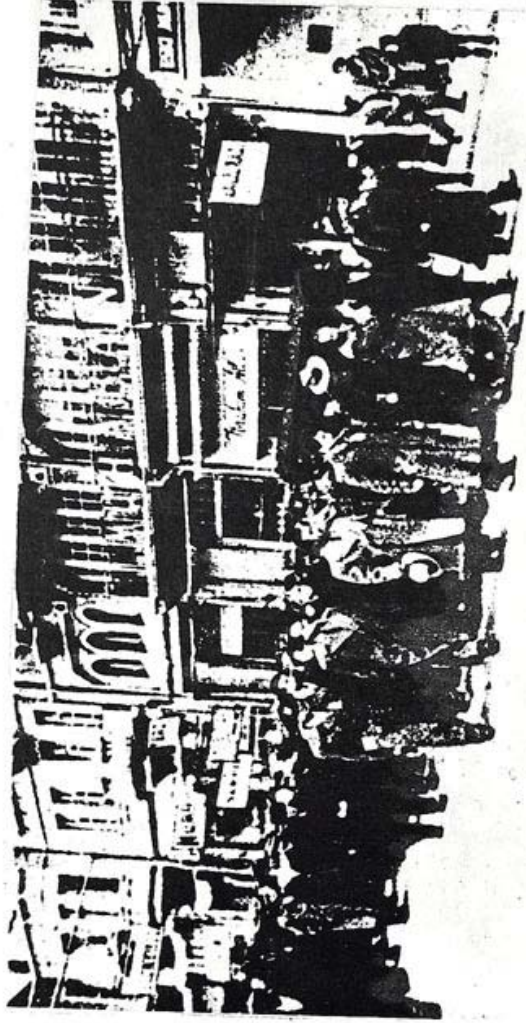
- Азәрбајҗан тарихи. 3 чилд. 1 һиссә, Баку, 1973.
Азәрбајҗан Демократик Республикасы. Азәрбајҗан һөкүмәти 1918-1920. Баку, 1990.
Һ.С.Әзимов - Бакинсаја коммуна. Баку, 1982.
Һ.С.Әзимов - Ингилаб өскәрләри. Баку, 1978.
А. Балаев - Азербайжанское национально-демократическое движение 1917-1920 гг. Баку, 1990.
Документы внешней политики СССР, т. II, Москва, 1958.
З.И. Ибраһимов - Инкилис-американ мұдахиләчиләринә гаршы Азәрбајҗан халгынын мұбармзәси, Баку, 1950.
Н.Нәсибзада - Азәрбајҗан Демократик Республикасы. Баку, 1990.
М.Ә.Рәсулзада - Азәрбајҗан Чумһуријјәти, Баку, 1990.
Токаржевски Ј.А.- Из истории иностранной интервенсии и гражданской войны в Азербайджане. Баку, 1957.

ДӨВРИ МӨТБУАТ

1. "Азадлыг" гәзети. 1990-1991-чи илләр.
2. "Азәрбајҗан" гәзети. 1989-1991-чи илләр.
3. "Азәрбајҗан Республикасы Елмләр Академијасынын Хәбәрләри" тарих, фәлсәфә, һүгүг серијасы, 1990 N:2
4. "ЕЛМ" гәзет. 1990-1991-чи илләр.
5. "Елм вә һәјат" журналы. 1990-чы ил.
6. "Әдәбијат вә инчәсәнәт" гәзети. 1990 - 1991-чи илләр.
7. "Коммунист" гәзети. 1989-1991-чи илләр.
8. "Кәнчлик" журналы, 1990-чы ил.
9. "Свобода", 1991-чи ил.
10. "Тарих" гәзети. 1990-1991-чи илләр.
11. "Хәзәр" топлусу. 1990-чы ил.
12. "Халг гәзети", 1992- чи ил.
13. "Һәјат" гәзети, 1992-чи ил.



Мәммәд Әмин Рәсул-задә. Истамбул 1954-чү ил.



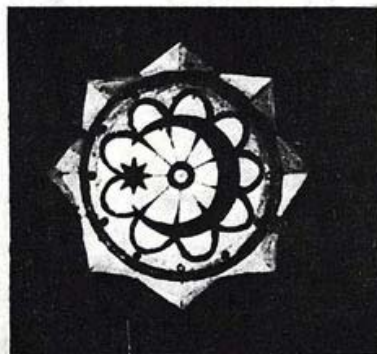
М.Ә.Ресул-заденин дефн мерасими Истамбул 1955-чы ил.



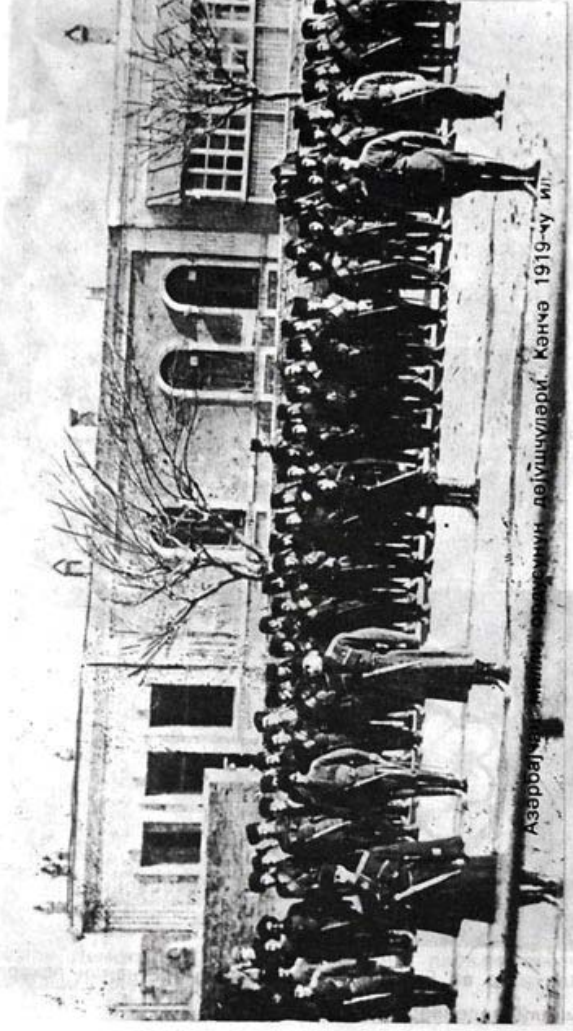
М.Ә.Ресул-заденин дефн мерасими Истамбул 1955-чы ил.



Азербайжан Демократик Республикасынын I парламентинин
иллет вәкилләринин медалјону.



Зәнкәзур вә Гарабаг дөјүшләриндә фәргләнән әскәрләрин
милли орденләри



Азербайжан Республикасынын депутатлары. Көнчө 1919-чу ми.



АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ РЕСПУБЛИКА

1919
1919

1919

СЕРІЯ
2569
СЕДЬМА

مجلس شورای ملی
جمهوری ایران

Азербайжан Демократик Республикасынын пул вахиди.

Просветительское общество
"Знание" Азербайджана

Наджафов Бахтияр Искендер оғлы
кандидат исторических наук

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ
РЕСПУБЛИКА
(на азербайджанском языке)

Баку - 1992

Редактору Исмәт Сәфәров
Рәссамы Нәמיד Гасымов
Корректору Арзу Начыјева
Чапa имзаланмыш 25.02.1992.
Һес. нәшр. вәр. 5. Сифариш 1372
Тиражы 5000. Гијмәти мугавилә үзрә
"Азәрбајчан" нәшријјатынын мөтбәәси

$$\frac{1992}{24}$$